Claims Conference Holocaust Survivor Memoir Collection

Access to the print and/or digital copies of memoirs in this collection is made possible by USHMM on behalf of, and with the support of, the Conference on Jewish Material Claims Against Germany.

פרידה הרשליקוביץ

פנים רבות למוות

סיפורה של נערה בשואה

פרידה הרשליקוביץ

פנים רבות למוות

פרידה הרשליקוביץ

פנים רבות למוות

הוצאת ירון גולן

Frida Hershlikovitch

THERE ARE MANY WAYS TO FACE DEATH

הספר מוקדש
לילדי
אברהם ועצמונה, מיכאל ורבקה
ולנכדי
אייל, שי, טל, גיא, שרון, זיו ומאיה

בית אמא

את אבי לא הכרתי. הוא נפטר חודשים ספורים לאחר שנולדתי. אבי היה גבר יפה תואר; גבה קומה, עיניו תכלת ושיערו בלונדיני, נעים הליכות, סולידי בהתנהגותו, עדין ויפה נפש. קווי אופיו התמזגו בהרמוניה עם אופיה העדין של אמי, שהיתה אצילת נפש ורגישה. בחזותם היוו ניגוד קיצוני. אמי היתה נמוכת קומה ושיערה המסולסל שחור כפחם, עיניה שחורות וריסיה עדינים.

שררו ביניהם אהבה, כבוד הדדי והבנה. אמי וקרובי משפחתי סיפרו לי הרבה שבחים, על אבי כנדבן, קשוב לבעיות הזולת.

אחותי הבכורה, רוזה, כבר היתה נשואה לראובן דודי, האח של אמי. אהבה גדולה שררה ביניהם וכאשר רוזה סיימה את לימודיה ואת בחינות הבגרות שלה, היא נסעה אחריו לפאריס, שם נישאו. ראובן לא רצה לשרת בצבא פולין, בעיקר בגלל האנטישמיות והיחס המזלזל, המפלה לרעה כלפי היהודים. לכן, כל חייו עמדה נגדו תביעה בגין עריקה מהצבא.

ביני לבין אחותי חצצו חמישה אחים: ליבל, זליג, מוטי, שעיה ושלמה. כשנשאה אותי אמי בחובה, כך סיפרה לי לימים, חשה בושה מפני שכבר היתה לה נכדה, ז׳רמן שמה. היא היתה בת שנה כשנולדתי. אבי דווקא שמח וקיווה שתהיה לו בת זקונים. משאלת לבו של אבי התגשמה, אכן נולדה בת והוא היה מאושר.

אמי סיפרה שהמסיבה שערכו לכבוד הולדתי היתה מפוארת יותר מברית המילה של בנם.

לרוע המזל אבי החל לסבול מבעיות במעיים ומצבו החל להידרדר. הורי ביקשו את עזרתם של רופאים ופרופסורים וכשהללו לא מצאו לו מרפא, המליצו לאבי לעבור ניתוח. אבא היה מלא

חששות, אך לאחר התייעצויות רבות, גם עם רבנים, הבין שאין מנוס מכך. במצב זה לא היה לאמי פנאי לטפל בי. היא נאלצה להיעזר במטפלת ובאחד הימים המטפלת החזיקה בי בצורה לא נכונה וכתוצאה מכך סבלתי משבר במותני המלווה בכאבים חזקים. באותו זמן לא היו אמצעי טיפול מועילים וסבלי היה רב. אמא מאוד התייסרה על כי אין ביכולתה לעזור לי. מצבו של אבי החמיר ואמי נקרעה ביני לבין אבי. היא התייסרה וחרדה לשנינו. וכאשר גבר החשש שאשאר נכה לכל חיי, התפללה אמא במר יאושה שאם נגזרה על משפחתנו גזירה משמים ונדרש קורבן, מוטב שאלוהים יחוס על חיי וישים קץ לסבלי. היא התפללה להבראתו של אבי, אדם צעיר ואב לשבעה ילדים, וכך העדיפה אמא את מותי על מותו של אבי. לאורך כל חייה חשה אמי רגשי אשמה ומעולם לא סלחה לעצמה על מה שביקשה. אבי נפטר על שולחן הניתוחים. האסון היה נורא, שכן הוא היה עדיין גבר צעיר. אמי נותרה עם שישה ילדים, כשאני בת מספר חודשים בלבד, אחי שלמה בן שלוש, שעיה בן שמונה, מוטי כבן שתים עשרה, זליג כבן שש עשרה ולייבל בן תשע עשרה. אחותי רוזה כבר היתה נשואה ואם לפעוטה בת חמישה עשר חודשים.

בבעלותם היו חנות ובית מלאכה לנעליים והם העסיקו ארבעה פועלים. כך, לפתע, השתנו חייה של אמי. עול כבד נפל עליה, בנוסף לחובות הכספיים הכבדים עקב מחלתו של אבי.

את אבי, לצערי, לא הכרתי, כאמור, אלא רק מתוך תמונות ומסיפוריה של אמי, ובעיקר מסיפורים של קרובי משפחה כאן בארץ. מסיפוריהם אני יכולה לאמוד את גודל ההפסד שנבע מכך שלא זכיתי להכיר אותו.

הסובבים אותי הרעיפו עלי אהבה כה רבה עד כי לא הרגשתי בחסרונו. לאחר מות אבי ירש לייבל, אחי הבכור, את מקומו בניהול העסק. לרוע המזל, לאחר כשנה, במהלך נסיעה לוורשה הרחוקה בענייני עסקים, לקה לייבל בדלקת ריאות ונפטר. אמי עדיין היתה שרויה באבל על מותו של אבי האהוב והיקר, והנה אסון נוסף: מותו של לייבל, והוא רק בן עשרים. אמי קיוותה שבעזרתו תצליח להתגבר על קשיי הפרנסה והחובות, והנה היא נותרה לבד, נמנעת מלשקוע ביאוש, כי היו לה עוד חמישה ילדים בבית.

בדיעבד, אני מתקשה להבין מניין שאבה כוח להתמודד לבד עם הגורל הקשה. היא היתה כה עדינה, רגישה ואצילת נפש. מעולם לא ראיתי אותה כועסת. עול כבד נפל על כתפיה העדינות של האשה שעד אז ידעה רק אושר ועושר בחיי הנישואים. עכשיו עליה לדאוג לפרנסת המשפחה ולחינוך הילדים, להעניק להם אהבה כפולה של אם ואב.

חיי המשפחה השתנו, שוב לא היו מה שהיו עד אז.

אחי זליג נאלץ להפסיק את לימודיו ולהתארגן לנשיאה בעול פרנסת המשפחה. זליג היה בחור ברוך כישרונות: אינטליגנטי, בעל חוש הומור, חכם ושנון. הוא שאף ללמוד משפטים ונאלץ להסתפק רק בבחינות בגרות. יחד עם אמי ניסה להרים את עסקי הנעליים, אך בלא הצלחה. למרות כישוריו הרבים, הוא היה רק בן שבע עשרה. החנות היתה גדולה וממוקמת במרכז העיר, דבר שעורר באמא את הרעיון לעבור למסעדנות. העסק הצליח, אבל אמא עבדה קשה מאוד, מהבוקר השכם עד חצות. אמנם היו לעזרתה עובדים שכירים, אבל עיקר העול נפל עליה. כדי להקל על אמא החליט זליג לשנות את יעדו של העסק למסעדה וקונדיטוריה, הכוללת מעדניה. לאמי לא נותר פנאי לטפל בנו, ילדיה הקטנים. במטרה לעזור לאמא, הציעה אחותי רוזה שתגדל אותי אצלה בפאריס.

כעבור זמן מה החליט אחי מוטי להפסיק את לימודיו בשל המצב הכלכלי הקשה לאחר מות אבא. בעידודה של אמא החליט מוטי להשתלם במקצוע הפרוונות. לאחר שנעשה פרוון מוסמך הוא נסע לפאריס, בירת האופנה העולמית. אמא לא התנגדה גם לתוכניתו זו. הרי מוטי לא נסע לאי בודד, שכן אחותי הגדולה רוזה גרה, כאמור, בפאריס. עד גיל שבע הכרתי אותה רק מביקוריה הקצרים אצלנו ומתוך סיפורים ששמעתי מבני משפחתי.

רוזה היתה נשואה לראובן והם חיו עם שתי בנותיהם, ז׳רמן והיגאט, בדירה גדולה ומרווחת בפאריס. הקשר בין רוזה למשפחה היה חזק מאוד והיא הרבתה לבקר עם בנותיה בפולין. גם כשהיתה כבר אם היא התגעגעה אלי מאוד.

״למה שלא אגדל את אחותי הקטנה בפאריס?״ חזרה ושאלה את אמא. היא ידעה עד כמה קשה לאמא לעבוד מבוקר עד חצות בחנות וגם לטפל בילדים. לאחר הפצרות ממושכות במכתביה

ובביקוריה, נענתה לה אמא. אמא פנתה לשלטונות וביקשה אשרת כניסה לשתינו. אמא תיכננה שאני אשאר בבית אחותי עד שאגדל. האשרה המיוחלת הגיעה רק בשנת 1931. היה סוף קיץ ושנת הלימודים כבר החלה ואני כבר בת שבע.

פאריס

היום המיוחל הגיע ואנו נוסעות לעיר האורות. הנסיעה ברכבת ארכה שלוש יממות. ציפו לנו הפתעות נוספות במהלך הביקור הבלתי נשכח, אבל דבר אחד נחרט בזיכרוני: ביום הגיענו ילדה אחותי בן ושמו נתן, על שם אבי. בשל הלידה נבצר מראובן, גיסי, לקבל את פנינו בתחנת הרכבת.

אבל היה לנו נציג נוסף בעיר האורות — אחי מוטי, מרטין בצרפתית. השמחה היתה כפולה: גם על עצם המפגש וגם על הולדת הנכד החדש לאמי, שיישא את שם אבי. בהתרגשות רבה פגשנו את ז׳רמן והיגאט, האחייניות. היגאט בת החמש ניחנה ביופי נדיר. פאריס, עיר היופי, זיכתה אותה בתואר ״הילדה היפה בעיר״. לאושרה ולגאוותה של אמא לא היה גבול. המפגש היה מרגש, רווי שמחה משפחתית נדירה וקבלת הפנים היתה בלתי נשכחת.

רוזה, כך סיפרה אמא, דמתה בחיצוניותה לאבא: שיער שטני בהיר, עיניים כחולות וקומה תמירה. גברים רבים חיזרו אחריה, אך היא התאהבה בראובן, אח אמי. היא היתה משכילה, אך כנהוג באותם ימים, הפסיקה ללמוד לאחר בחינות הבגרות. כמו אמי גם היא ניחנה בתבונת כפיים. כישרון התפירה ומלאכת היד הועילו לה מאוד בפאריס. רוזה ובעלה פתחו חנות לבגדים בעיר הבירה וכעבור מספר שנים החליטו לעבור לעיר סואסון, שם פתחו בית אופנה גדול להלבשת נשים, גברים וילדים.

בחדר השינה שלהם היתה מיטה מלכותית רחבה. רוזה וראובן הכינו עבורנו את חדרם ואנו התמקמנו בו בנוחות רבה. לרוב פלשו למיטה שתי אחייניותי והשמחה היתה גדולה. הן גם נזקקו לקירבת סבתא. צחקנו והשתוללנו, אף על פי שהן דיברו רק צרפתית ואני פולנית או יידיש. ז׳רמן, הגדולה, רצתה ללמוד יידיש, אולם רוזה

עמדה על כך שנדבר רק צרפתית, וזאת כדי שאוכל להשתלב במהירות בלימודים בבית הספר ובחיי יום יום. בכל פעם שתפסה את ז׳רמן מדברת איתי יידיש, חטפה הקטנה מנה הגונה. אך הרחק מאוזנן הכרויה של אמי ואחותי דיברנו יידיש. למען האמת, היידיש שבפי לא היתה כל כך משובחת, כי לרוב דיברתי פולנית, ובכל זאת מאוד נהנינו להשתעשע ביידיש.

בהקדם התחלתי ללמוד בבית הספר. אני זוכרת איך התאמנתי בגלגול ה״ריש״ הצרפתית, השונה מה״ריש״ הפולנית, והמבטא הצרפתי נשאר לי עד היום. לא עברו אלא חודשים ספורים וכבר דיברתי צרפתית שוטפת.

בוקר אחד התעוררתי משנתי והרגשתי רע. מדדו לי חום — ארבעים מעלות. פני וגופי האדימו, ואני חלשה ונפוחה. רופא שהוזעק הביתה איבחן: סקרלטינה! מחלה קשה ומדבקת ונאלצתי ללכת לבית חולים. עטפו אותי בשמיכה עבה ולקחו אותי במונית לבית החולים. אחי, אמי וראובן ליוו אותי. רוזה נשארה להשגיח על הילדים. כל הדרך מיררה אמי בבכי. היא ידעה מה שאני לא ידעתי: הסקרלטינה היתה מחלה שהפילה חללים. החזקתי בידה ועודדתי אותה חרש: ״אל תדאגי, אמא, הכל יהיה בסדר. אל תבכי, את רואה אינני בוכה.״

היה זה בית חולים אפידמיולוגי, שנועד לחולים במחלות מידבקות, ועקב כך לא הותר לבני משפחתי לשהות במחיצתי. סברתי לתומי שמשפחתי תוכל לשבת מעט ליד מיטתי, לפחות עד שאתרגל למקום. אך כאשר הושכבתי במיטה ובני משפחתי נותרו מאחור, נפל עלי מורא. מחיצות זכוכית עבות הפרידו בין מיטה למיטה. לא רציתי לצער עוד יותר את אמי החרדה לגורלי ולא הראיתי כל סימני פחד. שכבתי במיטה, אמי ואחי עמדו מרחוק ולא הורשו לגשת, עד שנצטוו לעזוב את בית החולים. כשראיתי מבעד לחלון את אמא ומוטי עוזבים את המקום — פרצתי בבכי מר. חשתי בדידות וניכור.

שהיתי בבית החולים כשלושה שבועות. לידי שכבה ילדה צרפתיה כבת עשר, שהתגלתה עד מהרה כאנטישמית קטנה. כשנודע לה שאני יהודיה, המטירה עלי חרפות וגידופים. כמה מוזרה וקשה הדילמה שאליה נקלעתי בגיל כה צעיר. כעבור

ימים ספורים היא נפטרה. האם היה עלי להצטער על מותה של האנטישמית הקטנה, שאחרי הכל היתה ילדה כמוני? ואני, לתומי, כל כך התגאיתי בשליטתי בשפה הצרפתית.

בבית החולים חשתי בארץ זרה. הבדידות המאיימת לא היתה מוכרת לי עד אז. זכרתי שז׳רמן אספה תמונות של חיות שצורפו לחפיסות שוקולד. להפגת השיעמום והבדידות ביקשתי שיביאו לי את אלבומי אוספיה ועוד משחקים רבים. כשחזרתי הביתה לא הירשו לי לקחת מבית החולים דבר מהחפצים שנגעתי בהם בזמן המחלה. האוספים היפים שאספה אחייניתי במשך שנה נותרו בבית החולים ואני חשתי אשמה על הצער שגרמתי לה עקב כך. הרגשתי השתפרה כאשר הועברתי לבית הבראה, שם הורשיתי לקבל מבקרים. שהיתי שם כשלושה שבועות נוספים. הריחוק מהבית היה גדול מאוד ועקב כך בני משפחתי לא יכלו לבקר לעיתים קרובות אך הורשתי כבר לרדת מהמיטה והרגשתי השתפרה.

הייתי ילדה עצמאית ואהבתי להוכיח את עצמאותי: ללכת לבד לחנות המכולת לקנות מצרכים, ללכת לבד לבית הספר. בהתחלה היה אחי מביא אותי לבית הספר ומחזיר אותי משם הביתה, אך לאחר זמן קצר שכנעתי אותו שאני יכולה להגיע בכוחות עצמי.

באחד הימים חזרתי מבית הספר, וכרגיל פניתי לרחוב שבו גרנו, אך לפליאתי לא מצאתי את הבית. נעלם כאילו נבלע באדמה. הסתובבתי ברחוב, ולא האמנתי, הבית איננו. חזרתי עד פינת הרחוב, הכל דומה אך הבית איננו. השתוממתי, אך לא התבלבלתי. כשראיתי שהרחובות בסביבה דומים זה לזה, החלטתי לחזור עד לבית הספר ולהתחיל את הדרך מחדש. עצרתי לשיקול דעת, והבינותי, שטעותי נבעה מכך שפניתי לרחוב השני במקום לשלישי וזאת מפני שכל פינות הרחוב היו זהות, כשהן מכוסות בפרסומות לבתי קולנוע ובידור. הייתי ילדה בת שבע ועדיין לא כל כך שלטתי בצרפתית, ואילו פאריס עיר ענקית. בכל זאת הייתי נחושה לפתור את הבעייה בכוחות עצמי והייתי מאוד גאה על כך שהצלחתי. צעדתי ברחוב מאוששת, כאשר פגשתי את אחי. הוא היה די מבוהל: בבית אחותי קמה בהלה גדולה כשלא הגעתי בזמן ואמי חששה לחיי.

״פרידה, יכולת לשאול איך להגיע,״ אמר מוטי.

"רציתי למצוא בעצמי את הדרך," עניתי בגאווה.

הביקור אצל אחותי בפאריס הוא מזיכרונות הקסם של ילדותי. לז'רמן אחייניתי היו בגדים יפים מאוד. אחותי אהבה להתלבש יפה ולהלביש את בנותיה כנסיכות קטנות. למראה בגדיה היפים של ז'רמן לא יכולתי לבלום את התפעלותי: עשרה מעילים היו לה! אחותי כנראה הבינה את הרגשתי ומיד שבעה ממעיליה של ז'רמן החליפו בעלות. לפתע היו לי שבעה מעילים, אמנם עברו שנים רבות מאז, אך בזיכרוני נחרטו כל פריטי הלבוש: מעיל קטיפה בצבע כחול שמים, מעוטר בכפתורים מוזהבים; מעיל כחול כהה; מעיל פרווה; מעיל לבן; מעיל אדום ועוד שני מעילים משובצים. רוזה היתה קשובה לכל רחשי לבי, שכן היא רצתה שארגיש טוב בביתה כדי שאמא תוכל לחזור הביתה בלב שקט. מטרתה היתה להקל על אמי. רוזה תכננה שאשאר אצלה ואמא תוכל להתפנות לעבודתה ללא הצורך לדאוג לי. אינני יודעת אם התוכנית היתה ידועה לי. היו אלה ימים קסומים. הרגשתי כמו באגדות.

חזרה הביתה

כאמור, עקב מחלתי, הוארך תוקף האשרה שלנו ושהינו בפאריס חצי שנה. בשלב זה כבר דיברתי צרפתית רהוטה. אמא סירבה להיפרד ממני ולהפקיד אותי בידי אחותי. מאוחר יותר סיפרה לי עד כמה התגעגעה אלי כששכבתי בבית החולים וכמה חששה לחיי. בשובי מבית החולים קיבלוני ברגשי שמחה וצהלה. הדירה הוצפה בערימת פרחים, הוכנה לכבודי מסיבה נפלאה, הוגשו מעדנים מיוחדים ומתנות רבות: משחקים, שמלות חדשות יפהפיות, וכולם כמהים להאזין לסיפורי על החוויות משש השבועות שהייתי בבית החולים והסנאטוריום. תקופה ארוכה הייתי במרכז ההתעניינות. והכל תם. הגיע הזמן להיפרד, בכי, דמעות, עצב וגם שמחה. כעבור שישה חודשי חוויות נפלאות חזרנו הביתה. חוויה נהדרת חוויתי גם בהגיענו הביתה. כל הדירה קושטה בערימות פרחים ושלטים עם ברכות: "ברוכים הבאים הביתה". רגשות שמחה מלוות בדמעות הציפו אותי. אחי ציפו לי בגעגועים, ובוודאי לאמי. ציפו

לנו הפתעות ומתנות, סיפורים הדדיים אחרי פירוד די ארוך, שלא היינו רגילים לו. היו אלה חוויות מרגשות; בלתי נשכחות. אחי זליג, שידע כמה שפות, ביניהן צרפתית, שמח לאפשרות לרענן בשיחות איתי את הצרפתית. הייתי גאה ביכולתי לשוחח עם זליג בשפה הזו. חרוטה בזיכרוני קבלת הפנים, כאשר זליג פנה אלי בשאלות בצרפתית. הייתי גאה ומאושרת. הרגשתי גדולה ובוגרת.

אט אט חזרו החיים למסלולם. אני חזרתי לספסל הלימודים ואחי זליג — לעסקים. כאמור, עם שובנו הביתה, ציפו לנו כמה הפתעות נעימות ואחת מהן, הודעתו של זליג על נישואיו הקרובים ליאדז׳ה המלצרית. בזמן שהותנו בפאריס זליג ויאדז׳ה התאהבו. היא התייתמה מהוריה ועבדה וגרה אצלנו מגיל צעיר. היא לא היתה אמנם משכילה כזליג, אך היתה בעלת מרץ רב, חכמה ונאה. פניה כאלבאסטר בגווני חלב ורודים, שיערה שטני ועיניה ירוקות. תוך כמה חודשים נישאו השניים. לעומת התקופה הנפלאה שהיתה לי בפאריס, הפסדתי שנת לימודים, אך הייתי תלמידה טובה והתגברתי על הקשיים. היה לי זיכרון מצויין וכישרון משחק ולא פעם עזרתי לחברותי בשיעורי הבית. משך זמן רב חילקתי עם משפחתי את החוויות ואת נפלאות שהותנו בפאריס. נכבשתי בקיסמה המופלא של פאריס ובנוכחותם האוהבת, המפנקת והכובשת של בני משפחתי שהנעימו כל דקה בשהותי שם. התקופה במחיצתם היתה הנפלאה שחוויתי בחיי הנעורים הקצרים שלי. הנוכחות הזו, שהיתה חסרה לי בבית, כי רוב הזמן בבית הייתי בגפי, היתה מין פיצוי על בדידותי ועל היעדר אב. גיליתי שם עולם גדול, ססגוני, מופלא, שלא ידעתי על קיומו. עולם אגדות, חוויות חדשות מדי יום, חשמלית, רכבת תחתית ועילית, גשרים, מדרגות נעות, מדרגות העולות מרחוב אחד למשנהו, פארקים, מוזיאונים. דברים רבים שעדיין לא הבנתי. עולם קסום ואגדי. אז הבטחתי לעצמי שאחזור לשם בבגרותי, לעיר החלומות השוקקת, אחזור לחוות שוב את החוויות הנפלאות, לראות ולהתרשם בבגרותי. בגעגועים ציפיתי ליום הזה שיבוא, אך הוא לא הגיע. את מקומו תפסו ימים קודרים, חשוכים, שהורידו לטמיון את כל חלומותי, נעורי וחיי. צל עכור תפס את מקומם. את משפחתי היקרה כבר לא ראיתי.

ילדות

חברותי קינאו בי על שאני נהנית כאוות נפשי משפע של דברים טובים, אך היו גם ימים עצובים, כאשר הרגשתי בחסרונה של אמא. הקשר בינינו היה חזק והאווירה היתה ספוגה אהבה, אך לא היה לה פנאי לשהות בקירבנו ולבלות איתנו.

היו שאלות שעקב עיסוקה ופרוץ המלחמה לא הספקתי לשאול. אפשר לומר שגדלתי בחנות. פעמים רבות נאלצתי עד חצות להיות לבדי בבית. הרגשתי עצב ובדידות והתגעגעתי לאמי. רציתי שתהיה עקרת בית פנויה להקשיב וגם להשמיע. ברגעים העצובים לא חשבתי כמה היה נפלא לו אבי היה חי. כיום אני יודעת מה גדול היה ההפסד שלי. מכשירי הפלא כטלוויזיה ופלאפון ועוד יתרונות הטכנולוגיה, לא היו עדיין קיימים. אמנם היו לנו מכשירי רדיו וטלפון, אך הם נמצאו בחנות, כי רוב הזמן בילינו שם. אהבתי לקרוא ספרים וללמוד. זכורה לי המורה המחנכת שביד חזקה הובילה את הכיתה. היא אהבה מאוד שירה ואני כמוה. לעיתים פירגנה לי בגלל כישרון הדקלום והמשחק שהיה לי ואהבת השירה. נוסף לדקלומים, ניתנו לי גם תפקידים ראשיים בהצגות שנערכו לסיום שנת הלימודים ולכבוד יום העצמאות של פולין.

זכורים לי ימי קיץ יפים. כמעט כל שנה היינו שוכרים צימרים בכפר נופש, וכשלא הספקנו לשכור צימרים, היינו נוסעים לבית הבראה. הכיף היה בעיקר לנו, לילדים, כי אמי, זליג ויאדז׳ה נאלצו להישאר בחנות והם הגיעו לנופש לפי התור. התלוותה אלינו עוזרת או מטפלת לילדי אחי זליג. אהבתי להקריא להם סיפורים והם בלעו בשקיקה כל מילה. היו הבדלים גדולים בין כפר נופש אחד למשנהו. הכפר פשרוב הוקם בתוך יערות והבקתה שבה נפשנו היתה במרכז היער. בין שני עצים קשרנו ערסל ורוב שעות

היום שהינו שם אגב קריאה ושינה, ובכיף גדול סתם להתנדנד. עצי הברוש והאורן כיסו את השמים ואפלולית נעימה וריחנית שררה בסביבה. עצי האורן מפיצים ריחות רעננים באווירה הכפרית הרוגעת, קרני שמש בודדות פלסו דרך בקושי רב והאירו בפינות שונות באפלה הרגועה. הנופש בפשרוב היה כולו ביערות, ומתחת לעצים בסמיכות החורש נמצא אוצר המוסתר בתוך האפלולית, אלה פירות היער ופטריות למיניהן. אהבתי במיוחד את האוכמניות השחורות שטעמן עדן, וזאת חווייה מיוחדת לפשפש באפילה כדי למצוא את האוכמניות החבויות. עוגות ממולאות באוכמניות זה מעדן יהודי טיפוסי, ולהם שם מצחיק, "יאגדה קיקלך", ("יאגדה" באידיש פירושו אוכמניות וקיקלך — עוגיות). טעמם נפלא, אין דומה לו. בכל נגיסה מתפזר בחלל הפה מיץ שטעמו משובח מן היין.

הספר היה חלק בלתי נפרד מחוויות החופש. אמי לא היתה פנויה כדי לספר לי סיפורים וכאשר אני עצמי כבר ידעתי לקרוא רעבתי כל כך למידע. תחילה מורתי לא האמינה כשהחלפתי ספרים בתדירות כה גבוהה. בספר מצאתי מפתח לפלאי עולם, לאגדות נסתרות ולידע כלל עולמי. הספר היווה לי חבר בשעות בדידותי.

לעיתים, כשלא הספקנו להשיג חדרים בפשרוב, נסענו לכפר אולשטין, שבניגוד לפשרוב היה כפר קטן, הררי, כל כולו גבעות, סלעים זרועים אבנים וחול, צמחיה דלה שטופת שמש, בתים קטנים, וילות מגודרות. חווייה אחת זכורה לי משם: הייתי מטפסת על ההר מתוך סקרנות להגיע לפסגה, כי היו שם שרידי עתיקות. הפסגה נראתה לי קרובה ובהישג יד ופעמים רבות טיפסתי ולא הגעתי, אך ניסיתי שוב ושוב ולא ויתרתי. המשכתי בטיפוס יותר ויותר גבוה עד שנוכחתי לדעת שבכלל לא התקרבתי לפסגה. כך הבנתי שמה שנראה קרוב היה חזיון בלבד. ככל שטיפסתי יותר — הפסגה התרחקה. עד אשר פעם, מרוב עייפות, נפלתי בירידתי משם והתגלגלתי מטה, עד הגדר שהקיפה את הבית. נפצעתי בכל חלקי גופי מהאבנים ולא סיפרתי על כך לאיש. בזה הסתכמה ההרפתקה בכפר הנופש אולשטין. כאשר לא נסענו למקום נופש, ביליתי שעות בגן שבחצר ביתנו. הגן המקסים, רחב הידיים, עשיר היה בשלל פרחים צבעונים וריחניים, בשפע עצי פרי מגוונים. גן

עדן מופלא, צבעוני, ריחני, המגודר בשיחי אפונה ריחנית וצבעונית ובו שיחי הפטל שפירותיו המתוקים מבצבצים בין העלים ואותם חיסלנו בתאווה. הגן היה נעול בפני זרים, אך בעלי הבית חיבבו אותי והורשיתי לשהות בו כרצוני. ואכן, הייתי מבלה בו שעות רבות. פעמים רבות אף נרדמתי ליד שיחי היסמין בגלל ריחם המשכר. שני עצים ענקיים חובקים את החצר הקידמית ובצילם שיחקו בני גילי, מבני שכנינו. הבית היה דו־קומתי עם כניסות רבות, היו בו שתי חצרות גדולות שסביבן היה בנוי הבית. בדירתנו חלונות הפונים לשתי החצרות ומבעדם משתקף נוף טבעי ונהדר. את הקיר הקידמי של הבית מכסה גפן בר, ענפיו נצמדים לקירות ומתגנבים מבעד לחלון לתוך החדר. מבעד לחלונות האחורים נוף מקסים, גן עדן קטן. מתחת לחלונות נמצא גגון ועץ אגסים ענק נצמד אליו. האגסים הבשלים נופלים על הגגון ומצפים שנאסוף אותם. הענפים הארוכים של העץ, המשופעים בפרי, משתרעים על החלון להנאתנו. שכנים בודדים גרו בחצר זו. מצדה השמאלי של החצר שכן בית הקולנוע נובוסיצ׳י, שלעיתים התארח בו תיאטרון אידי ולידו נמצא הגן.

בתוך הגן היה מעון קיץ, שם בילו בעלי הבית את ימי הקיץ. בעלת הבית, גברת גולדברג, היתה אלמנה זקנה, אינטליגנטית ואצילה. היו לה שלוש בנות בוגרות שלא נישאו. הבת השלישית היתה מאומצת. היתה זו נוצריה נאה ושמה יאנקה. בגיל צעיר מאוד התקבלה שם לעבודה כעוזרת בית. עקב אהבה נכזבת ניתקה את הקשר עם משפחתה. יאנקה התחבבה מאוד על מעבידיה ונחשבה כבת משפחה. כאשר הגרמנים פלשו לצ׳נסטוחוב, היתה יאנקה רשאית לעזוב את הגיטו ולחזור לעיר הולדתה, הרי היתה נוצריה. אך היא החליטה להישאר עם המשפחה המאמצת. ב־1942, כאשר החלו הגירושים, לא הזדמן לנו לראות אותם הרבה. בשעות האחרונות, טרם הסלקציה, נפוצה שמועה שהן התאבדו.

הנופש האחרון

בשנת 1938, בקיץ האחרון שלפני פרוץ המלחמה, שכרנו שוב דירה בפשרוב. הפעם הייתי אני רוב הזמן בחנות כדי לאפשר לאמי להינפש קצת. בחפץ לב עשיתי זאת.

הרגשתי חובה כלפי אמי בעבור רוב אהבתה ומסירותה לנו. גם נהניתי מהמעמד שהיה לי במשפחתי. הייתי בת ארבע־עשרה, חרוצה ואמביציוזית ונהניתי להוכיח את עצמי כבעלת יכולת עשייה כאחד הגדולים. רציתי להיות חשובה, ואכן הייתי.

בני הבית העריכו את תבונתי, אחי ואמי ראו בי שווה בין גדולים, וזה מצא חן בעיני.

באותו קיץ אמא נסעה עם אחַי שעיה ושלמה ושני ילדי אחי, ידז'יק ועלא, ועוזרת בשם סטשיה. אני זליג ורעייתו נשארנו להפעיל את העסק. כל אחד מאיתנו בתורו שהה בכפר למשך שבוע. בכפר הנופש שהתה המשפחה במשך כל ימי החופש.

באחד הלילות אמא התעוררה בהרגשה שמשהו מוזר מתרחש בחוץ. היא שמעה בחוץ רחשים ויצאה מבוהלת לבדוק מה מקור הרעש. רגע אחד הקשיבה לקולות בחוץ ולגודל תדהמתה ראתה את סטשיה מטפסת על הגגון.

אמא לא איבדה את עשתונותיה. היא הבינה שסטשיה חולה במחלת ירח וחששה שסטשיה תיפול מהגג ותיהרג. בכפר הנופש לא היו רופאים. לפעמים נמצא בין הנופשים רופא. אמא ניסתה לדבר אליה בנימה רכה ושקטה ועודדה אותה לרדת.

"סטשיו," אמרה לה, "רדי אלי, בואי אלי לאט לאט."

למרבה המזל, סטשיה אכן ירדה לאט מהגג ואמא ליוותה אותה עד ששכבה במיטתה. אמא לא עצמה יותר עין והשכם בבוקר

שלחה את סטשיה עם אחי שעיה לביתנו שבצ׳נסטוחוב ומשם נשלחה לביתה. סטשיה בכתה בכי מר. היא וכל שאר העובדים נהנו אצלנו מיחס טוב ולא רצו לעזוב, אך היה חשש לחייה ואמא לא רצתה להיות אחראית.

כיהודים, היינו עלולים ליפול קורבן לעלילות שווא מצד האנטישמים ולשלם על זה ביוקר, במקרה שהיה נגרם לה נזק כלשהו.

תנועת עקיבא

באחד הימים הציעה לי מיניה, חברתי לספסל הלימודים, לגשת לסניף תנועת עקיבא, שם היה אברהם אחיה מזכיר התנועה. חברי התנועה קיבלו אותנו בשמחה והזמינו אותנו להצטרף לתנועה. הייתי כבת שלוש־עשרה ועדיין לא חשבתי על תנועה. היה בי רצון עז ללמוד ואהבתי לקרוא ספרים. לאחר תום יום הלימודים המשכתי ללמוד בבית הספר האידי 'בית יעקב'. למדתי שם לקרוא ולכתוב ביידיש, כך שהרעיון להצטרף לתנועה היה רחוק ממני ורק כעבור שנה הצטרפתי לתנועה.

מלבד זאת, אחי זליג דרש ממני להיות בעסק שנוהל בידי המשפחה, עד אשר יתארגן וישיג כוח עזר נוסף. העסק המשפחתי שגשג, אמי היתה עסוקה מאוד ואחי זליג דרש ממני נוכחות, כדי לשחרר את אמא. ידעתי שאני חייבת לתרום את חלקי למשפחה, אך פעמים רבות התמרדתי וכאשר לא הבחינו בי — ברחתי לתנועה. שם לקחתי חלק בפעילות ציונית, שרנו שירים עבריים, רקדנו ריקודי עם ושם התחלתי ללמוד עברית. מטרת ההרצאות על המתרחש בארץ היתה לדרבן אותנו לעלות ארצה. בתקופה זו היו לי מחזרים רבים וחשתי גאווה וגם קצת ביישנות. מלבד זאת, הייתי רק בת ארבע־עשרה וחשתי מבוכה. העובדה שהלכתי לתנועה מבלי לקבל רשות ממשפחתי גרמה לי להרגיש לחוצה. תמיד חששתי שינזפו בי כשיגלו שאני לא נמצאת בחנות ונעלמתי בלי לומר דבר. כשלא הבחינו בי, רצתי לתנועה מתוך כוונה לשהות שם שעה אחת בלבד, אך אף פעם זה לא התממש. בתנועה מאוד שמחו לבואי והשעה עברה ביעף והנה כבר כמעט חצות. אכן, פעמים רבות זליג כעס על שאיני מודיעה כשאני הולכת לתנועה, אך כעסו של זליג היה מתון, הוא הבין שאני בגיל הנעורים. אמי

קיבלה את התנהגותי בשתיקה והפגינה כלפי סלחנות ואהבה. היא היתה מרוצה שהצלחתי לצאת וליהנות. כאשר הייתי יוצאת ברשות, הייתי מתגנדרת ואמא היתה מזילה דמעה. היא לא סלחה לעצמה על שביקשה את מותי, והיתה מאושרת שאיני נכה והופעתי נאה, ובעיקר שאני בחיים. פעם, כששאלתי את אמי מה סיבת הבכי, אז היא גילתה לי שביקשה את מותי עקב סבלי הקשה. "מה הייתי עושה בלעדיך?" אמרה, "איך ביקשתי זאת כדי לחסוך לך סבל ונכות?"

אחד המדריכים שלי בתנועת עקיבא היה מנדל ברקוביץ'. הוא היה מבוגר ממני בשלוש שנים וחיזר אחרי במרץ. למרות שהתחמקתי ממנו הוא לא ויתר וכך הצליח תמיד ללוות אותי לביתי. קומתו היתה גבוהה, שיערו שחור והוא בן למשפחה מכובדת. למרות זאת, הוא לא היה הבחור עליו חלמתי. בקרב החבורה שלנו נחשבנו לחברים, אך הקשר בינינו היה אפלטוני. מנדל היה אמנם נלהב וניסה להדביק אותי ברגשותיו, אך הרגשתי צעירה, עם הרבה פוטנציאל ועדיין לא מוכנה למחוייבות. כאשר חשבתי על העתיד, הוא נראה לי ורוד. תוכניות לטווח ארוך לא היו לי. באשר לתקופה הקרובה התוכניות כללו לימודים ונסיעה לאחותי בפאריס. כל חיי מלווים אותי הזיכרונות המתוקים מביקורי שם. כאשר אני חוזרת אחורה בזיכרונות לגלגולי הקודם, זכורה לי ילדות מאושרת, למרות היותי יתומה מאב, וזאת בזכותה של משפחתי היקרה, עד אשר את מקום משפחתי וביתי תפסו הנאצים. אז חרב עלי עולמי.

במשפחתי בצ'נסטוחוב הייתי עטופה באהבה וחום, אך בני משפחתי היו עסוקים רוב הזמן בחנות. אצל אחותי מצאתי חמימות מסוג אחר. בנות אחותי היו לחברותי האהובות, לכן כל הזמן ציפיתי לשוב ולבקר אצל אחותי, אך אמי התנגדה. הזיכרונות שלה משם לא היו כל כך מלבבים, בעיקר בגלל מחלתי. היא חששה להיפרד ממני.

מנדל

תוכניותיו של מנדל היו שונות משלי. הוא שאף לעלות לארץ־ישראל ואני שאפתי לנסוע לאחותי בצרפת. חשתי אליו אהדה, אך לא יותר מזה. הוא אהב אותי מאוד ועל אף רצונו להיות קרוב אלי הוא לא כפה את עצמו כאשר הבין שאין זה רצוני. באחד הימים נדהמתי לשמוע מפיו שכדי לסכל את תוכניתי לנסוע לצרפת הוא נרשם להכשרה וכך קיווה שכאשר יקבל אשרה לארץ־ישראל אני אצטרף אליו. הרגשתי לא נוח והייתי במבוכה. זה לא תאם את תוכניתי וחשבתי איך לצאת מן העניין. במהרה התקבל מנדל להכשרה, חרף התנגדותם העזה של הוריו.

מנדל היה בן זקונים מפונק והוריו התנגדו לנסיעתו לארץ־ישראל. כמה מחברותי היו מאוהבות במנדל ואחת אף נסעה אחריו להכשרה. מנדל נהג לבוא בכל כמה שבועות לביקור אצל הוריו. התנאים בהכשרה היו קשים ומנדל היה רזה מאוד והוריו התחננו שלא יחזור להכשרה. אימו חלתה עקב כך. משפחתו הפילה עליו לחץ כבד מאוד שלא יחזור להכשרה. הוא בא לשפוך בפני את לבו, אך לי לא היה כל חלק בדבר. היו לי רגשות אשם שכביכול הלך להכשרה בגללי, ולכן הייתי מרוצה שהסיפור עם ההכשרה הסתיים. זמן קצר אחרי שמנדל עזב את ההכשרה פרצה המלחמה.

פרוץ המלחמה – 1.9.1939

ביום שישי, 1.9.39, יום פרוץ המלחמה, משפחתי היתה פזורה ורק חלק ממנה נמצא בבית בצ׳נסטוחוב. אחי שעיה, אשר אמור היה לסיים את שירותו הצבאי בחיל הפרשים, שירת בביאליסטוק, הרחוקה מעירנו במאות קילומטרים, מצא עצמו כנראה כבר בחזית. גיסתי, ידז׳יא, רעייתו של זליג ושני ילדיהם, יזיק ועלא, נמצאו בנופש בעיירה פשדבוז׳, מקום הולדתם של הורי, וגיסתי נסעה לשם לפי הזמנת קרובי משפחה. נהגנו לנסוע בכל שנה לכפרי הנופש הקרובים לצ׳נסטוחוב. הפעם לא נסענו בגלל התרחבות העסק ואחי

זליג נפרד משותפו במסחר הבולים ולא ציפינו למלחמה שנפלה עלינו בפתאומיות.

העיירה פשדבוז' היתה במרחק עשרות קילומטרים מעירנו. אחותי רוזה ובעלה ראובן וששת ילדיהם התגוררו בצרפת, בעיר סואסאנס, ואחי מרטין גר בקירבתם, כך שבפרוץ המלחמה, אמי אז בת חמישים ושש, אחי זליג כבן שלושים ושלוש, אחי שלמה אז בן שמונה־עשרה ואני בת החמש־עשרה היינו בבית, בשדרת אליאה 12. גם המלצרית היהודיה חנה, שסירבה לנסוע לביתה, העדיפה להישאר איתנו. היתה גם העוזרת הנוצריה והיא נשלחה מיד על ידי אחי זליג לביתה, למרות סירובה.

באחד בספטמבר 1939, יום שישי בבוקר, שמעתי רעשים חזקים. רצתי החוצה וראיתי אנשים רצים בבהלה. מסתבר שהגרמנים מפציצים. הייתי סקרנית ועמדתי קצת להסתכל איך נופלות הפצצות. הרדיו הודיע שפרצה מלחמה בין פולין וגרמניה.

לפנות ערב, כאשר שקטו הפצצות, החלו הדאגות. תחילה לאלה אשר לא נמצאים בבית. איפה אחי שעיה? כנראה בחזית, אך איפה? וגיסתי עם שני הילדים, איך יגיעו הביתה? אין כלי תחבורה ואין כלי תקשורת. אצלנו בבית אמנם היה טלפון, אך רק לבודדים היה אז טלפון ולא ניתן להתקשר. בעלי המאפייה בשם גרויצקי, משדרת אליאה מספר 5, אשר אצלם אפינו את העוגות ואצלם רכשנו את דברי המאפה השונים, כגון לחם, לחמניות ועוד, באו להיוועץ באחי זליג, מה עושים.

בני משפחת גרויצקי היו סבורים, שכדאי לעזוב את העיר וללכת לעיירות. נפוצה גם שמועה בעירנו שהגרמנים קטעו את ידיהם של הגברים. היות והוריהם של בני משפחת גרויצקי התגוררו בעיירה לא מרוחקת מכאן, הם רצו שנלך יחד איתם ונשהה בבית הוריהם, שם היינו מקובלים מאוד.

המונים החלו לעזוב את העיר על עגלות, אנשים שילמו הון תועפות כדי להשיג עגלה עם סוס או עגלות כלשהן. מעמיסים חבילות, ילדים, מכל הבא ליד ויוצאים את העיר.

בלילה הגיעו בני הדודים שלנו, שמוליק ואביו, יוסף הרשליקוביץ, אחיו של אבי ז"ל. הם התגוררו ברחוב ברקה יוסלביצ'ה, ודרך החצר והגינה אשר מאחורי ביתנו המרחק היה

קצר, וגם הם הביעו את חששם לבאות ורצו שנעזוב את העיר. רבים נהגו לבוא ולהיוועץ באחי זליג בכל הזמנים. בקרב המכרים והקרובים היתה חוכמתו והתמצאותו בחוקים ידועה. לא התאפשר לו ללמוד משפטים בגלל מות אבי, אך הוא קרא ספרים רבים והיה בעל ידע ואינטליגנציה כאחד.

דודי יוסף, נשוי ואב לחמישה ילדים, הבוגר שמוליק, כבן עשרים וארבע, אחיו ראובן בן שמונה־עשרה ועוד שלוש בנות, כשהקטנה כבת תשע, לחצו שנצא מן העיר.

"לפי השמועות יהיה כאן קשה," אמר לאחי. אחי סירב, אך נענה לבקשתם שנבוא לביתם בטענה שנמצא שם מקלט. בחנותנו היו מצרכים לרוב: עוגות, שוקולד, סוכריות וגלידה. לפני לכתנו לדוד, אחי החליט לחלק מכל הדברים לשכנים ולמי שיזדמן למקום היות ואיננו יודעים מה יהיה. חילקנו את העוגות, השוקולד, וסוכריות בכמויות גדולות. כמובן שנותרה הגלידה. ארזנו לעצמנו מזוודות עם דברים רבים והלכנו לבית הדוד. היה זה בליל שישי, היום הראשון לפרוץ המלחמה.

אחרי כמה ניסיונות של הקרובים למשוך אותנו לצאת לדרך, זליג אמר: בית לא עוזבים מרצון והחליט סופית שאנו לא נלך. למחרת נודע לנו על התחבולה של הגרמנים. הם הפציצו את כל השיירה בדרכים ורבים נפצעו ונהרגו. כל אותו הלילה לא עצמנו עין. אני אמי וחלק מקרובי המשפחה ישבנו במקלט. והיתר, שהיו צמודים לרדיו כדי להיות מעודכנים להתרחשויות, ישבו בדירה.

למחרת, ביום שבת, רצינו לחזור הביתה אך לא נתנו לנו. אני ואחי שלמה הלכנו דרך החצרות לביתנו והבאנו עופות מבושלים ושאר דברי מזון.

ביום השלישי למלחמה, יום א׳, השלושה בספטמבר 1939, היה שקט בחוץ. החלטנו, אני ובת דודתי רוזה, שהיתה בת גילי וחברה, לעשות סיבוב קרוב לבית מתוך סקרנות לראות ולשמוע. יצאנו לאיזור "השוק החדש". ראיתי חיילים גרמנים על אופנועים ובמכוניות משוריינות עם צלב לבן בצדדים. קראתי לחברתי לבוא מהר הביתה. "הנה הגרמנים," אמרתי.

לפתע ניגש אלי גוי, ייתכן שהיה פולקסדויטש. הוא סטר לי בפני ואמר: ״יהודיה (ז׳ידובה), את עיוורת? אינך רואה? זה הצלב הלבן הפולני.״

חזרנו לבית הדודים. אכן צדקתי, היו אלה גרמנים. בינתיים ירדו החיילים הגרמנים מהאופנועים והדביקו כרזות על הקירות על פיהן נצטוו כל בעלי העסקים לפתוח את החנויות, ומי שלא יעשה כן יואשם בחבלה מכוונת ויוצא להורג. אז חזרנו בהקדם לביתנו כדי לפתוח את החנות. החנות היתה ריקה ממצרכים, כאשר גם זה נחשב לחבלה. את רוב המצרכים חילקנו טרם צאתנו וכדי שהחנות לא תיראה ריקה, אמי בישלה שלושים ביצים קשות ומלבד זאת, מן המזוודות הוצאנו מקצת מהעוגות ומהשוקולד אשר התכוונו להשאיר לצורך אישי שלנו, על כל צרה שלא תבוא, למקרה שלא נוכל להשיג מזון. היתה גם גלידה, קרוב לחמישים ליטר, שזוהי כמות גדולה, אך כבר החלה להתמוסס מחוסר קרח. באותם הזמנים, לצורך אחסנת הגלידה השתמשנו בקרח, החשמל עדיין היה יקר למדי.

הגרמנים נכנסו לחנותנו ולקחו את הביצים, העוגות וכל אשר היה בה וכך נכנסו לכל החנויות ורוקנו הכל מכל: נעליים, סחורות, עורות, ממש כל אשר נמצא. החנות נותרה ריקה והגלידה היתה עדיין טובה, אבל כדי להקפיא אותה היינו זקוקים לקרח. היו לנו ספקים קבועים לקרח, אבל עכשיו אין להשיג דבר.

יום שני עקוב דם

ביום שני, ארבעה בספטמבר 1939, מוקדם בבוקר, יצא אחי זליג לחפש קרח. מבלי לאכול ארוחת בוקר יצא, שכן חשב שיחזור בהקדם. עברו שעות ואחי לא חזר. הדאגה גברה וחששנו לחייו של זליג. לפתע שמענו קולות ירי, ריצות מן הרחוב. קמה בהלה וכל הלקוחות רצו מהר החוצה דרך הדלת האחורית המובילה לחצר הבית.

הגרמנים רודפים ותופסים אנשים. לא הבנו את פשר הדברים. בחנות נותרנו אמי, אחי שלמה, המלצרית חנה ואנוכי. מיד סגרנו את סורגי החנות ואת דלת החזית. אמי לא איבדה את עשתונותיה. הבנו שהגרמנים תופסים גברים וכנראה זו הסיבה שאחי זליג טרם חזר. מארבעת האחים שלי היה בבית רק שלמה ולגבי שלושת האחרים לא ידענו מאומה. אמנם הורגלנו שאחי זליג ניהל את ענייני הבית בהצלחה רבה ואמי סמכה על החלטותיו, אולם גם היא היתה אשת חיל ועמדה בגבורה ובקור רוח בשעות גורליות. כנראה שגמלה בלבה החלטה שהיא לא תיתן להם לקחת את הבן האחרון הנמצא בבית ובמהירות הבזק החליטה להחביאו. אך כיצד? לא נותר פנאי לתכנון. המחבוא היה מאולתר מחוסר פנאי ואוי לנו אם הגרמנים היו מגלים אותו. הגרמנים התרוצצו כאחוזי טירוף, חגורים בנשק קרבי. פחד כבד נפל עלינו. הגרמנים נכנסו לדירות, חצרות, לכל מקום ותפסו גברים. בחנות היה מטבחון שמלבד התנור לבישול היתה בו מכונה חשמלית עם מיכל גדול של שלושים ליטר גלידה, העשוי נחושת והמשמש לייצור הגלידה, וסירים מנחושת מאוד גדולים וכבדים לבישול הגלידה. אמי הושיבה את שלמה על כסא בפינת המטבח והלבישה על ראשו את מיכל הגלידה אשר כיסה את רוב גופו, אך הרגליים היו חשופות. היא שמה סביבו

את כל הסירים ותלתה מגבות מטבח עליהם ולא הספיקה יותר, כי הגרמנים נכנסו לחנות ועם הכידונים ערכו חיפושים. הוציאו כל דבר מן הארונות, חיטטו בכל פינה, נכנסו למטבח, חיפשו ודפקו על הסירים שנמצאו על ראשו של אחי ונשמתנו פרחה. בכל פעם, מיד כשיצאו וחשבנו שהסכנה כבר מאחורינו, נכנסו אחרים וכך חזר הדבר על עצמו כמה פעמים עד רדת הלילה. חרדה נפלה עלינו. לפנות ערב, לאחר שחשבנו שהסיוט הנוראי נגמר, הסתבר שזה רק התחיל. נכנסו שוב שני גרמנים והפכו הכל מהתחלה. הם נכנסו למטבח וחיפשו ודפקו שוב על הסירים שעל ראשו של שלמה. אחד מהם ציווה להדליק את האור במטבח, שעד כה היה חשוך, שכן אמא בכוונה לא הדליקה אור, והחל חיפוש יותר מדוקדק. כעת במטבחון המואר, ניתן היה בקלות לגלות את המחבוא והאימה החלה מטפטפת אט אט עמוק ללבנו. הדקות ארוכות כשעות והשעות כנצח של אימה וסיוטים. ואמא, איך היא החזיקה מעמד ברגעים אלה, וגם אחי, שבכל טפיחה בכידון על המיכל הענק שנע על ראשו, איך הוא שמר על קור רוח שעות ארוכות עם כל המתח וכובד הכלים שעליו. גם חנה המלצרית הוכיחה את עצמה. היא היתה אמיצה מאוד. הסכנה שיגלו אותו תוך חיפושים כה מדוקדקים ויסודיים כעת היתה מוחשית. המלצרית חנה במתכוון הפילה ארצה מכסים מנחושת של מיכלי גלידה, אשר הקימו רעש, והגרמנים יצאו בבהלה מן המטבח ורצו לעבר החנות לברר מה אירע. אמי מיהרה לכבות את האור. אחרי שעות של מתח נוראי ומורט עצבים, סוף כל סוף זה היה הביקור האחרון אצלנו באותו יום. היה זה הנס הראשון בין אלפי הניסים שהתנסינו בהם, עד שלא נותרו יותר, לא ניסים ולא חיים. האימה לא הוסרה מלבנו, כי החיפושים עשויים היו להתחדש ואחי זליג לא חזר. הבנו שהוא בידי הנאצים.

בחדר הסמוך לחנות היה מרתף. צריך היה להרים את השטיח, שמתחתיו היתה דלת ומדרגות שהובילו למרתף. לא ניתן לעשות את הפעולה בזמן פשיטת הגרמנים.

אמי עמדה בגבורה ברגעי אסונות. שלושה ימים ושלושה לילות שהה אחי שלמה במרתף בחושך מוחלט. בלילות היתה אמא יורדת להביא לו אוכל. בבית התגורר עדיין השוער הגוי שהמשיך להחזיק

במשרתו שמלפני המלחמה וכל תנועה חשודה עלולה היתה להמיט עלינו אסון. מאותו היום הזכור לשמצה החלו הרדיפות והאסונות.

באותו יום שני, כאשר אחי זליג יצא להביא קרח, תפסו הגרמנים גברים ברחוב, בחצרות ובמקומות ציבוריים שונים. וכאשר החשיך הגרמנים ירו לתוך ריכוז העצורים האסופים. החללים והפצועים נותרו על הארץ, והיתר רוכזו בתוך המבנים בחוסר ודאות איך ומתי יסתיים הטרור הזה. פצועים רבים וגופות של חללים נותרו מוטלים על הארץ. על אחי זליג לא ידענו דבר. למחרת, השכם בבוקר, כאשר נגמר העוצר, אמי יצאה לחפש את זליג והורתה לי ולמלצרית חנה להישאר בבית, מתוך תקווה שאולי ייוודע משהו על גורלם של זליג, שעיה וגיסתי. אמא לקחה איתה בקבוקים עם משקה וכן אוכל, אותם הגישה לפצועי הירי. כאשר חזרה הביתה, לקחה שוב תה עם לימון וביקשה מהמלצרית לבוא לעזרתה. בינתיים הכנתי בבית בקבוקי תה וחתיכות בד כדי לשטוף לפצועים את פצעיהם. אגב הטיפול קיוותה אמא שתקבל מידע על אחי זליג. לאחר יומיים של חרדה הגיעה מישהי לביתנו ומסרה שזליג נמצא במחנה צבאי מחוץ לעיר.

הגרמנים ריכזו את הגברים באורוות. היו ביניהם יהודים וגם גויים. המלצרית חנה ואני לקחנו איתנו מזון ושתייה. אמא, שהתעייפה מאוד, נשארה בבית. המחנה היה מרוחק כמה קילומטרים מהבית. שלמה ישב עדיין במרתף, וזליג שהיה גם כך רזה עקב מחלתו, היה חיוור מאוד אך מלא מרץ ותבונה. אחרי ההתרגשות הראשונה מהמפגש עם זליג, הוא ביקש שנביא מזון רב ככל יכולתנו, בעיקר כדי לחלק לגויים שהחלו מתארגנים נגד היהודים. האנטישמים מבין הגויים דרשו משאר הגויים לעמוד בנפרד והחלו להסית אותם נגד היהודים. הדבר לא היה קשה מאחר וכבר יומיים היו כלואים ללא מזון ושתייה והיו מאוד עצבנים, מבלי לדעת מתי ואיך הדבר ייגמר. הגרמנים הסיתו את הגויים נגד היהודים באומרם שהמלחמה נגרמה באשמת היהודים תאבי הבצע, הזוממים לעשות הון מהמלחמה. הגרמנים נתנו לגויים להבין שלא יתערבו במקרה של התנכלויות ליהודים. ואכן, החלה התנפלות בתוך האורווה והתכוננו לפוגרום. וכבר החלו התנכלויות מצד הגויים.

אחי זליג לא ישב בחיבוק ידיים. הוא פנה לתבונתם של הגויים, חילק להם מן המזון שהביאו היהודים, אסף את המזון מכולם ואמר: "אנו רוצים להתחלק אתכם בכל אשר לנו." כל גוי שרצה לקבל מזון, אחי חייב אותו לעבור לצד של היהודים. מאחר שהיו מאוד רעבים ולא לכולם היה רצון להתגושש, הם קיבלו את התנאי של אחי ובכך נמנע אסון והרג.

בשובנו הביתה, לקחנו מהעצירים פתקים עם שמותיהם וכתובתם כדי לתת אותם לבני משפחותיהם. אחי דרש שקודם נביא את ההודעות למשפחות הגויים, וגם בכך פעל אחי להרגעת הרוחות ועל ידי כך נמנע אסון ונמנעה אלימות של הגויים כלפי היהודים.

אחרי שלושה ימים בכלא, העצירים שוחררו וכמה גברים יהודים באו אל אמי ושיבחו באוזניה את זליג. הם טענו שאחי הציל את חייהם.

בתוך האירועים הקשים לא שכחנו את אחי שעיה, שלא היתה לנו כל ידיעה לגביו, וכן את גיסתי והילדים. אחרי שהתאושש, התחיל אחי זליג להתעניין באפשרויות להחזיר את גיסתי הביתה. בינתיים נוצרו קשיים בהשגת מזון. אצלנו בבית לא היה עדיין רעב, היו מצרכים שונים והיו לחמניות מיובשות. ימים אחדים לפני פרוץ המלחמה נשארו לנו, בין שאר דברי המאפה, לחמניות שלא נמכרו. אמא ייבשה אותם בתנור ואִחסנה אותם בשקים נקיים. את גיסתי זה עיצבן לפעמים. "למה זה טוב?" היתה שואלת. אך אמא אמרה שלחם לא זורקים. במשך כל שנות המלחמה הייתי עדה לתבונתה הרבה, לשיקול דעתה ובעיקר לאינטואיציה של אמא ולשליטה העצמית שלה גם במצבים מחרידים.

כאשר כבר לא ניתן להשיג מזון, אמי הוציאה את הלחמניות היבשות. היינו שוברים אותן וטובלים במרק דליל, וזה היה ממש דליקטס. אחרי זמן מה הגרמנים סיפקו קמח למאפיות לאפיית לחם. עמדנו בתור ולא תמיד הספיק הלחם לכל העומדים בתור.

אחי זליג החל לארגן חומרים כדי שיהיה מה למכור בחנות. תחילה דאג לאספקת הקרח והתחלנו לייצר גלידה. אט אט דאג גם למצרכים כמו קמח, סוכר ועוד. כאשר מצא ספק של קרח, והמצרכים ליצירת גלידה — חלב, ביצים ועוד, כבר היו בידיו, התחלנו לייצר גלידה.

האנשים השתוקקו לדברים טובים. לא ידענו מה צופן לנו העתיד. רצינו ליהנות ממה שיש. התחלנו לאפות עוגות בכמויות קטנות. הגרמנים שטעמו דברי מאפה, קרוב לוודאי, גם בקונדיטוריות אחרות, עמדו על טעמם המשובח של מוצרינו וכך הקונדיטוריה שלנו התמלאה, שלא ברצוננו, באנשי ז׳נדרמריה וגסטאפו. כך מדי ערב, עד שעת העוצר.

כעבור כמה שבועות הגרמנים ציוו על כל היהודים לתלות בחלונות הראווה של החנויות שלהם מגן דוד כחול־לבן בגודל 80 ס״מ. היתה זו הגזירה הראשונה בשורה של גזירות הגרמנים במטרה להפריד בין היהודים לבין הגויים וכך לפגוע בנו ביתר קלות. כאשר אנשי הגסטאפו והז׳נדרמריה הגיעו, כהרגלם, לחזית החנות וראו את ה״מגן דוד״, הם נדהמו להיווכח שאנו יהודים. הם לא נכנסו אלינו עוד, וזאת לשביעות רצוננו הגמורה, כי אירחנו אותם מכורח המציאות ולא מרצון.

כשלושה שבועות לאחר פרוץ המלחמה הצליח זליג להשיג עגלון שהסכים, תמורת כסף רב, להחזיר את גיסתי והילדים הביתה. המפגש היה מרגש מאוד ומלווה בדמעות. עוד דרמה אחת היתה מאחורינו.

אחי שעיה

דאגתנו לאחי שעיה היתה רבה ואנו ניסינו להשיג מידע בכל הדרכים האפשריות, אך לשווא. עברו עלינו ימים ולילות של חרדה. אחרי שישה או שבעה שבועות מאז פרוץ המלחמה הגיע לביתנו חייל פולני מלוכלך, רזה, ולא מגולח. לא היכרנו אותו מיד. תחילה היתה תדהמה! זה היה אחי שעיה. איך הצליח לחזור הביתה במדי צבא פולין? הוא היה באפיסת כוחות, רזה נורא, רעב ומלא כינים. במהירות הבזק התארגנה אמי והכינה לו אמבט ומיד שרפה את המדים. אחרי ארוחה קלה שכב שעיה לישון ולא קם מהמיטה במשך 24 שעות.

אחי שעיה היה צנוע והימצאותו בבית מילאה אותנו שמחה ואושר. ואנו דחקנו בו לספר על מעשיו. וכך סיפר:

כאשר פרצה המלחמה היתה יחידתו בחזית. כאשר וארשה נפלה, פסקו הקרבות ברחבי פולין, להוציא את הגדוד שלו ששירת בקרבת הגבול עם רוסיה. המפקד שלו סירב להיכנע לגרמנים וגם לרוסים. הוא החזיק בידו רימון ואיים על חייליו שאם יעזו לברוח, הוא יהרוג אותם. רוב חיילי הגדוד נפלו בקרבות וכאשר מפקד הגדוד נפל, רק אז התפזרו החיילים. בודדים נותרו בחיים. היו שהעדיפו לעבור לברית המועצות. בחיל הפרשים הפולני שירתו יהודים בודדים בלבד. שעיה העדיף לחזור הביתה. רצונו היה לדעת מה עלה בגורלנו, להיות יחד איתנו וגם להסיר דאגה מלבנו באשר לגורלו, שכן לא היתה כל אפשרות להעביר הביתה הודעות. שישה שבועות הלך ביערות, עבר על פני כפרים, כשסכנה נשקפת לו לא רק מצד הגרמנים אלא גם מצד הפולנים, שבצבאם שירת. אחי שעיה שירת בעיר ביאליסטוק, הרחוקה מעירנו מאות קילומטרים. עייף, תשוש מאירועי החזית, בלא תחבורה להיעזר בה או שירותי

דואר ובלא טלפונים, ללא אפשרות ליצור קשר עם הבית וללא פרוטה. בדרכו מן החזית הביתה לא ניסה שעיה להכחיש בפני הפולנים את מוצאו, אך ציפה למעט התחשבות מצד הכפריים בהיותו חייל פולני במדים כשרק בודדים שרדו מן הקרבות. ולא זו בלבד שלא קיבל בגדים אזרחיים כבקשתו, כדי שלא להתגלות לעיני הגרמנים, אלא שבכפרים רבים אשר פקד כדי לבקש מזון, לינה ובגדים, וזאת תמורת סוסים, (בהיותו פרש מעולה הוא תפס סוסים מבוהלים של חיל הפרשים וסיפק אותם לכפריים) הוא נוכח בשנאה אשר נשקפה מעיני הפולנים והבין שעדיף לו להימנע מלהיכנס לכפרים. ללא פרוטה בכיסו נשקפה לו סכנת חיים משך כל הדרך. וכך, רצוץ, תשוש ובאפיסת כוחות, כשהוא מתחמק מאויבים למיניהם, הגיע הביתה. ניסים רבים קרו לנו, מלבד הנס האחרון.

שריפת בית הכנסת (24.12.39)

עם כניסתם לפולין גזרו הגרמנים עוצר, לעיתים משעה שש בערב ועד השעה שבע בבוקר. לפנות ערב כאשר עדיין היה אור יום, השיעמום והחרדה שימשו בערבוביה, ובאין טלוויזיה או רדיו היינו מנותקים ומסוגרים, חסרי אונים וחסרי מעש. בפרוץ המלחמה שרף אחי זליג את כל הספרים שברשותנו, חוץ מספרי הקודש וספרים גרמניים. בערב, בשעות העוצר, באו אלינו שכנים לשחק רמי או דומינו ואני רציתי לקרוא. אהבתי לקרוא ספרים ועד אז קראתי הרבה, אבל כמעט לא נותרו ספרים בבית. לקחתי את הספרים בשפה הגרמנית וישבתי על יד החלון, מנסה לפענח את הכתב הגוטי, היות ולא למדתי גרמנית.

ערב אחד, בשעה די מאוחרת, ילדי אחי כבר ישנו, הייתי שקועה בקריאה ולפתע הבחנתי באור גדול המגיע מעבר לגן הסמוך לחצר. הגן הגדול היה שייך לבעלי הבית. הוא גבל בגינות של בתים אחרים ובחצרות. צד ימין גבל בחצר ביתם של הדודים מרחוב ברקה יוסלביצ׳ה ומצד שמאל היה רחוב גריבלדי ומשם בא האור הגדול. הבנתי שמדובר בשריפה. הזעקתי את המשפחה וכולם הגיעו למסקנה שזה בית הכנסת החדש. האש המיתמרת אל על האירה את דירתנו. היה זה בעשרים וארבעה בדצמבר 1939. הלהבות עלו מעלה מעלה ונראה היה שהאש המתפשטת עלולה להגיע לביתנו. הלבשנו את הילדים הישנים והכנו כמה חבילות עם הדברים הנחוצים ביותר למקרה שנצטרך לעזוב את הדירה. ליל הבלהות עבר עלינו ללא שינה, מתוך דאגה שמא הלהבות יגיעו עד לביתנו ומתוך חרדה בעקבות שריפת בית הכנסת. מה יהיה? בית הכנסת היה חדש. היו בו תשמישי קדושה מפוארים וספריה חשובה.

האדום העז שהלך והתפשט בצורה מדהימה ומפחידה הצית את רחבי השמים. מימי לא ראיתי מחזה דומה. כשקראתי לאמי לראות זאת, היא אמרה שהאדום העז אינו מבשר טוב, הוא סימן לשפיכות דמים. כיום, לאחר שחשנו על בשרנו את האסון שאירע לעמנו, אני נזכרת בדבריה של אמא ומהרהרת באינטואיציה שלה, באמירות ובפירושים שלה. השלווה, קור רוחה ואצילות הנפש שלה מלווים אותי כל חיי.

עוגות

הגזירות צצות לעיתים קרובות ונושאות עמן גזר דין מוות. אין לצאת מגבולות הגיטו, אין להשתמש בתחבורה ציבורית, כגון רכבת. מגן דוד בחלונות הראווה של בתי העסק ועל שרוולינו סרט עם סמל מגן דוד. חובה למסור מקלטי רדיו ופרוות.

באחד הימים, שוב גזירה חדשה, האוסרת על היהודים לאפות עוגות או כל מאפה מקמח לבן. זאת בעייה קשה למשפחתנו הגדולה, בעצם לשתי משפחות, שזאת פרנסתנו היחידה. הגלידה, שבחורף הקר מאוד אין אוכלים, היא המוצר האחרון שנשאר מן המוצרים הרבים שהיו למכירה לפני המלחמה, כגון דברי שוקולד רבים, גבינות, בשרים, דליקטסים שונים ומשובחים, עוגות ועוגיות בעשרות סוגים, דברי מאפה שונים וגלידה אשר נאכלת רק בימי הקיץ. איסור האפייה פוגע במשפחות רבות שמתקיימות מאפיית העוגות. ולענף הקונדיטוריה הצטרפו עוד משפחות רבות: בעלי חנויות קונפקציה, בדים, הנעלה, שעסקיהם רוקנו מכל, פרנסתם נקטעה וגל העוני הלך והתרחב. אחי זליג לא שקט וחשב על דרכים שונות. בעיון רב עבר פעמים רבות על צו הגזירה ומצא שכתוב בה שאסור ליהודים לאפות ולא כתוב שאסור למכור. הוא הגה רעיון והחליט לנסות מין תחבולה ובחובה סכנה: לקנות עוגות בקונדיטוריה פולנית ארית. היה זה הימור אם הדבר יעבור בשלום מצד הגרמנים. אך נבצר מאיתנו לחצות את גבולות הגיטו, והיו לנו לקוחות רבים בקרב הארים. מולנו היתה קונדיטוריה גדולה בשם בלשיצ׳נסקי שאנו היינו להם מתחרים גדולים משום

שאריסטוקרטים ופולנים רבים היו הלקוחות שלנו. תמורת תשלום שלח זליג מכתב עם אחד מהלקוחות שלנו לבעלי הקונדיטוריה בהצעה לרכוש מהם עוגות תחת קבלות וחשבונות. כך נרקמה העסקה דרך הפולני שהביא לנו את העוגות והקבלות. בפחד גדול המתנו לרגע שיכריע אם ההימור הזה לא יעלה לנו בחיינו. הגרמנים ביקרו כל יום ובדקו את הקבלות וזה עבד.

כעבור כמה חודשים יצאה גזירה חדשה האוסרת אפייה וגם מכירת עוגות מקמח לבן על ידי היהודים. ושוב שבר, מה נעשה? באו אלינו כמה אופים להיוועץ עם זליג ואחרי כמה ניסויים הגיע זליג למסקנה שניתן לאפות כמה סוגי עוגות מקמח שחור, בעיקר עוגות הצורכות מעט בצק, כגון עוגות גבינה, תפוחי־עץ ועוגות דבש, ואז צצו לראשונה עוגיות מגזר ודבש.

תעלומת הגסטאפו

ערב אחד, כשזה אך חזרנו מהחנות עייפים ומודאגים מפני הבאות, נשמעו לפתע חבטות איומות בדלת דירתנו. פחד נוראי ומשתק חדר לנשמה. גרמנים! אנו קופצים על רגלינו מאויימים, חסרי אונים מול הבאות. לא זכור לי מי פתח להם את הדלת. חמישה אנשי גסטאפו, לבושים מעילי עור שחורים מקושטים בסמלים מחרידים נכנסו כשאנו משותקים מפחד. החלו חיפושים קדחתניים מלווים צרחות איומות. נודף מהם ריח מוות. מחשבות מתרוצצות בראשי, מי יפול קורבן. מה רצונם? הפחד היה כפול ומכופל, כי בביתנו נמצאים שקים עם סוכר וקמח לצורך אפייה, הכל קנוי בשוק השחור כי אין להשיג בדרך אחרת, וזה מספיק כדי לגזור עלינו עונש מוות, או מחנות ריכוז. המחשבות נעות סביב הבעייה הזו, כי במה עוד פשענו? כשסיימו את החיפושים, כל הבית היה כאחרי קרב. חמתם בוערת, הם צועקים ומגדפים. מחשבות קודרות מתרוצצות בראשי. השם גסטאפו ידוע לשימצה. מה יהיה? ניכר שלא מצאו את מבוקשם. החלה חקירת אימים מלווה באלימות כשלפתע שאלו מי היו הלקוחות האחרונים שנכנסו לחנות. למה ולמי הם מתכוונים? תשובתי היתה: "אנשים, הרי יש לנו קונים

רבים.״ שאלתם חוזרת על עצמה והתשובה בהתאם. האווירה מאיימת. הם מכים מדי פעם ותשובתנו אחידה. לא הבנו במה מדובר. החקירה נערכה כמה שעות ומרוב פחד לא ירדנו לסוף דעתם. מי נכנס אחרון לחנות? הם שואלים. ואנו לא יודעים. בסופו של דבר נוכחו לדעת שאיננו מבינים את כוונתם. מי סגר את החנות? שאלו ואחי שלמה הודיע שהוא סגר אותה ומיד חטף סטירה אדירה מידו של הנאצי והטבעת שעליה חרוטה הגולגולת חדרה לבשר הלחי. זאת היתה אחת משיטות ההפחדה וההתעללות. ימים רבים היו פניו של שלמה נפוחות מהסטירות ומרוב נפיחות בקושי ראו את עיניו. כשהבינו שאיננו יורדים לסוף דעתם, שאלו לבסוף: ״איפה שני הז׳נדרמרים שנכנסו לחנותכם?״ רק אז נגולה אבן מעל לבנו.

כל ערב, לפני שעת העוצר, היו שני ז׳נדרמרים וינאים מבוגרים נכנסים לחנות שלנו. הם לא ויתרו על הגלידה שלנו. הם התגוררו בשכירות בדירת בעלת הבית והיו מגיעים סמוך לשעת העוצר, כאשר היינו חייבים לסגור את החנות בחזיתה. מכיוון שהתגוררנו באותו בניין, הם נכנסו לחנות מהדלת הראשית ויצאו מהדלת האחורית. אך לגרמנים אסור היה להיכנס אל יהודים.

מישהו מסר, כנראה, לשלטונות ששני ז׳נדרמרים נכנסו לחנות ולא יצאו ממנה וכך הגיעו אנשי הגסטאפו לביתנו כדי לברר את סיבת היעלמם. כשלא מצאו אותם, חמתם בערה. שעות חרדה רבות עברו עלינו.

הגרמנים ציוו על זליג ללוות אותם לדירת הז׳נדרמרים הנמצאת בכניסה שמול דירתנו. עכשיו היינו חרדים לזליג. חששנו לחייו. הגסטאפו היה ידוע במעשי הזוועה שהתבצעו על ידו. דם היהודים היה הפקר ולא נדרשה אפילו סיבה לכך. נותרנו תשושים ומלאי חששות. הכעס והזעם העצור מצאו פורקן בפרצי בכי של הילדים. גיסתי התעלפה, אמא נשאה תפילה שקטה, והאימה נמשכה אט אט כנצח. הזמן עמד מלכת.

הדאגה לחיי זליג גוברת עם כל דקה ואנו לכודים בתוך הפחד בשאלה האם נראה עוד את זליג בחיים. כעבור שעה של מתח זליג חזר. עוד נס קרה לנו, אך המקרה הותיר בלבנו חששות לגבי העתיד. שני הז׳נדרמרים נלקחו על ידי הגסטפו ולא ראינו אותם עוד.

צ׳אשנוב — סתיו 1940

הגרמנים דרשו שיוקם יודנראט, כביכול כדי להקל על ניהול תקין. באחד מימי הקיץ של 1940 הגיע צו מהיודנראט המיועד לאחי שלמה בן התשע־עשרה. בצו נאמר שעל שלמה להתייצב למשלוח למחנה עבודה. אחי שעיה הציע שהוא יסע במקום שלמה, אך שלמה סירב: ״הצו נשלח אלי,״ אמר. הם התווכחו ביניהם. שלמה עמד על דעתו שזו חובתו שלו, כי זה על שמו. שעיה אמר שהוא יותר מבוגר ויותר מנוסה מכיוון ששירת בצבא. שלמה היה, כאמור, רזה וחיוור ונראה חלש. בסופו של דבר נסע אחי שעיה. ציפינו לידיעות ממנו וכעבור שבועיים הגיעה גלויה שזעזעה אותנו. הגלויה עברה צנזורה והדברים שהבנו בין השיטין גרמו לנו לחרדה. זליג התעניין אצל המשפחות שבניהן היו גם הם במחנה צ׳אשנוב. והנה מה ששעיה כתב משם: ״הכל בסדר ולא חסר דבר, רק אני מתגעגע לאבא״. והרי אבא נפטר כבר מזמן, זאת אומרת שקורים שם דברים נוראים. ידענו ששעיה אף פעם לא מפריז, להיפך: על פי רוב היה ממתן את דבריו מעבר לצורך. כששעיה חזר משם והוא רזה וירוד, גם אז לא סיפר כמה נורא היה שם.

בעקבות השמועות הנוראות הבנו שהגרמנים מצאו לנכון לחסל את מחנה צ׳אשנוב ולהחזיר את העובדים הביתה, אבל רבים לא חזרו. הם נרצחו או עונו עד מוות. מפקד המחנה, קצין בשם דאלף, היה סאדיסט. הוא התעלל בעצירים באכזריות שגם היום אינני מסוגלת לתאר אותה. הלב מתכווץ והיד רועדת כשאני מנסה לתאר את שאירע שם. ה״עבדים״ קיבלו מאה גרם לחם ביום וקצת מרק מימי.

הגרמנים הקימו ביצורים סמוך לגבול הרוסי ועצירי צ׳אשנוב נאלצו לעבוד בביעור יערות. העצירים סיכנו את חייהם כדי לברוח מהגיהנום הזה והסתננו לגבול ברית המועצות. רק בודדים הצליחו, כי הרוסים החזירו את הבורחים לידי הגרמנים והם עונו עד מוות. אינני מסוגלת לפרט. הנני מצרפת חומר שלקחתי מספר הזיכרון של קהילת צ׳נסטוחוב.

בתקופה זאת שררה ידידות בין גרמניה וברית המועצות. לאחר שהרוסים גילו את סודם של הגרמנים לגבי הביצורים, המחנה חוסל ורבים מהעצירים נשלחו למחנה אחר. כעבור מספר שבועות חזר שעיה אחי הביתה והוא חולה ומלא כינים, צל אדם. לאחי שלמה היו רגשות אשמה. הסולידריות והאהבה היתה מושרשת במשפחתנו. בימים שקטים היינו נרגעים: זה יעבור, המלחמה תסתיים בקרוב. כמו כל מלחמה — גם זו תסתיים. לא עלה על דעתנו מה הגרמנים מתכננים עבורנו.

הגרמנים נהגו בתחבולות כדי להשתעשע על חשבוננו, ונהנו להפחיד אותנו. הרדיפות לא פסקו. זכור לי מקרה מיני רבים — מצוד אחר יהודים ברחוב. הנאצים תפסו מכל הבא ליד, צעירים וזקנים, והביאו אותם לאולם בית ספר. מדי פעם נכנס לאולם גרמני חגור סינור לבן, מוכתם בדם, סכין ארוכה בידו, נטל יהודי אחד ויצא, וכך במשך שעות ארוכות. בהיותם בטוחים שרוצחים אותם אחד אחד, אמרו כולם תפילות. בסופו של דבר התברר שהגרמנים שחטו עופות ולקחו את היהודים לנקות אותם. היה זה תרגיל אחד מיני רבים, כל אחד מזוויע יותר מהשני. כך תכננו להפחיד אותנו ואחר־כך להראות לנו שאין בזה ממש. כאשר יהיו מוכנים למעשים רציניים, או אז נקל בהם ראש. ואכן, אט אט למדנו להסתגל למציאות הקשה. היינו מודאגים, שוחחנו על כך רבות, אך לא היו פיתרונות. מוטיבציה לברוח לא היתה, היות והפולני הממוצע שיתף פעולה עם הנאצים והיה מוכן להסגיר את היהודי המסתתר. וכך, מחוסר ברירה, חיכינו למשיח, כלומר, האמנו שהמלחמה תסתיים בקרוב.

בתשעה באפריל 1941 הכריזו הגרמנים על הקמת גיטו צ׳נסטוחוב. הבית והחנות שלנו שכנו על גבול הגיטו, בשדרת אליאה 12. סביב הגיטו לא הוקמו עדיין גדרות או חומות, אלא משמר גרמני ושוטר פולני הוצבו ליד הגבול וכל יהודי שנתפס מחוץ לגיטו הוצא להורג. נאסר על הנוצרים להיכנס לגיטו לצרכי מסחר, אך הגויים היו נכנסים לגיטו לפנות בוקר תכף עם סיום העוצר, עם שקי קמח, סוכר ועוד, אותם מכרו בשוק השחור. לכן לא היה מחסור במזון בגיטו, אך רבים היו מובטלים ולא היה במה לקנות מזון. הכול היה מאוד יקר בשוק השחור.

בעקבות הקמת הגיטו צומצם שטח המגורים של היהודים. כל היהודים שהתגוררו ברחובות שלא נכללו בתחומי השטח הזה, הצטוו לעזוב את הדירות והחנויות שלהם. את בתי המלאכה ובתי החרושת כבר רוקנו הגרמנים קודם לכן. היודנראט דאג לחפש לאנשים מקום מגורים בתוך הגיטו ואנו קיבלנו לכמה חודשים זוג קשישים, עד שימצאו מקום קצת יותר מרווח.

בשש לפנות בוקר הייתי יורדת לבדי לחנות ומכינה תה, קפה ומאכלים חמים ורק בשעה שבע הסתיים העוצר ומותר היה לפתוח את החנות. אז הופיעו גויים עם הסחורות והיהודים התארגנו במהירות לקנות ולהימלט. בחורף הקר, כאשר הרגליים והידיים היו קפואות מקור, הם התחממו אצלנו עם שתייה חמה, אגב המתנה לגויים שיביאו את סחורתם.

השיכורים

מכיוון שהבית והחנות היו על גבול הגיטו, פעמים רבות קרה שלא הספקנו לסגור את החנות בזמן התרחשות דרמאטית. יום אחד נשמעו בחוץ קולות מהומה, צעקות רמות וריצת אנשים מבוהלים לכל עבר. הלקוחות שהיו בחנות התפזרו. גיסתי ידז׳יה סילקה את האחים שלי מן החנות דרך הדלת האחורית ולא הספקנו לסגור את הדלת הקדמית.

כך נשארנו בחנות, גיסתי ואני, כאשר נכנסו שלושה חיילים גרמנים שיכורים, שצרחו במלוא גרונם שהיהודים אשמים בפרוץ המלחמה משום שכל מטרתם היא לעשות הון בשוק השחור. ״אנחנו, החיילים, צריכים להילחם בחזית, הכול באשמתכם!״ לצעקות צירפו גם מכות. הם החלו להשתולל ולשבור כל מה שנגעו בו. אחד ניגש לקופה והתכונן לקחת ממנה כסף. גיסתי ניסתה למנוע זאת ממנו, אך הוא תפס אותה בצוואר וזרק אותה החוצה. ברחוב כולו לא נמצאה נפש חיה, כאילו טיאטאו את הרחוב מבני אדם.

הייתי אז בת שש־עשרה ולא ידעתי מה לעשות. חשבתי שמוטב לי לא להתבלט ולשמור על קור רוח, כאשר סביבי עפים חפצים — כוסות, בקבוקים, מכסי הנחושת של מיכלי הגלידה עפים ושוברים בשאון גדול כל דבר שפוגעים בו, מראות קריסטל גדולות, כיסאות, שולחנות, מכל המזדמן.

בתום ההשתוללות נראתה החנות כשדה קרב. עמדתי בצד האחורי של הדלפק ולפתע אחד השיכורים הבחין בי והחל לדבר אלי ברוגע. הוא ביקש כוס גזוז וכאשר הכוס כבר היתה בידו השתרר שקט. חברו הבחין בכך והעיף את הכוס למרחקים בלוויית גידופים: ״אתה מעז לשתות אצל היהודים הארורים?״ למזלי,

החייל משך את חברו החוצה ושלושתם עזבו את החנות. הם המשיכו להשחית ולהרוס חנויות נוספות בגיטו. ברחוב שממה. אין אדם ואין ז'נדרמריה כדי לעצור את ההשתוללות. הרהרתי באמי המודאגת. בני משפחתי חיכו בקוצר רוח, אך גיסתי מנעה מהגברים להיכנס לחנות מחשש שיאונה להם רע. הייתי רגועה, אך בנפשי נשארו צלקות.

כשכולם חזרו לבסוף לחנות, אמא בכתה מרוב התרגשות והאחים שלי היו גאים בי. הייתי גיבורת היום. כל יום התרחשו ניסים שכאלה, כמו בסיפורי אגדות, וככל שהתרבו הניסים נחרטו משקעים בקרבנו.

אחותי רוזה בצרפת

אחותי רוזה, בעלה ראובן וששת ילדיהם — ז׳רמן, היגאט, קלאריט, מישאלין, קלאודין ונתן — התגוררו בצרפת החל משנת 1922. תחילה גרו בפאריס ומשנת 1935 גרו בעיר סוואסון. אחי מרטין התגורר לידם. מצבם הכלכלי היה טוב. בקומה העליונה שבביתם הגדול היו המגורים, בקומה האמצעית היה בית המלאכה ובקומת הקרקע — חנות גדולה לבגדי נשים, גברים וילדים. ברשותי תצלומים של אחי מרטין וגיסי ראובן במדי הצבא הצרפתי, אותם קיבלתי מקרובי משפחה בארץ.

כאשר פרצה המלחמה בין גרמניה לצרפת, גוייסו גיסי ראובן ואחי מרטין לצבא, וכאשר הגרמנים כבשו את צרפת, חודש הקשר התקשורתי בינינו. מותר היה לכתוב על גבי גלויות בלבד, כדי להקל על מלאכת הצנזורים הגרמנים. באחת הגלויות כתבה אחותי שבעלה ראובן חזר, כלומר: מן המלחמה, ואחי מרטין עדיין לא חזר. על רדיפות לא כתבה בגלל הצנזורה. היחידה של אחי מרטין המשיכה להילחם גם אחרי נפילת פאריס.

ברשותי תצלומים וכן מכתבים שאחותי כתבה לדודתי שהתגוררה בארץ משנת 1935. באחד ממכתביה כותבת אחותי לדודתי שהיתה רוצה לבוא ארצה וביקשה את חוות דעתה לגבי האפשרות להסתדר בארץ. השנה היתה 1940. עוד היתה להם אפשרות לברוח מצרפת לארץ, אך בני משפחתי כאן חששו לקחת אחריות, לכן כתבו בתשובה שהמצב בארץ קשה ועם שישה ילדים יהיה להם מאוד קשה. כך נגזר עליהם גזר דין מוות. בארץ שררה אדישות רבה כלפי יהודי אירופה, וגם כאשר אנו, השרידים, הגענו ארצה, הישוב לא קיבל את פנינו בצהלות שמחה.

אחותי כתבה לנו שגבר צרפתי ממוצא ארי ביקש את ידה של ז׳רמן, אך הם סירבו להשיא את ז׳רמן לגוי. אנו בביתנו חיינו חיים דתיים ושמרנו מצוות, בעיקר למען כבודה של אמא, כדי לא להמרות את פיה. אחותי ומשפחתה לא חיו חיים דתיים, אך מכאן ועד להשיא את ז׳רמן לגוי — המרחק עדיין רב. וכעבור מספר חודשים קיבלנו גלויה, הגלויה האחרונה שקיבלנו מרוזה, בה כתבה בקיצור וללא פירוט: ״ז׳רמן מתחתנת עם אותו צרפתי שקודם דחינו״. אז הבנו שקורים דברים קשים והם רוצים להציל את הילדים. רוזה הוסיפה שמכרה את הבית לפני שתיאלץ למסור אותו, וזה אמנם מה שקרה. הדבר נודע לי רק לאחר המלחמה.

כאשר הגרמנים החלו בגירושים, אחותי השיאה את בתה ז׳רמן, שהיתה בת 18, ומסרה לידיה את שאר הילדים. הבת הקטנה בקושי היתה בת חמש. מאוחר יותר גורשו רוזה ובעלה ראובן לאושוויץ ושם נרצחו. ז׳רמן לא יכלה להחזיק את חמשת אחיה אצלה, מפני שהדבר היה מתגלה לגרמנים. היא מסרה, איפוא, את הילדים למנזר.

אחי מרטין שירת עדיין בצבא הצרפתי וכאשר חזר בחברת עשרה חיילים יהודים, כבר לא היו יהודים בצרפת. זה כבר היה אחרי הגירוש. בעיר סוואסון יעצו לאחי מרטין להסתתר במקום אחר, מקום שהצרפתים אינם מכירים אותו. חזותו לא העידה על יהדותו. הוא היה בלונדיני עם עיניים כחולות וצרפתית דיבר באופן שוטף, אך כדי לחמוק מהרוצחים לא היה די בכך, מפני שהצרפתים המתינו ליהודים בפינה, וכך גורלם של מרטין ושל שאר היהודים נגזר. צרפתים ארים הלשינו עליהם. יהודי צרפת כבר מזמן נשלחו לאושוויץ או לטרבלינקה, אך הגרמנים מצאו גם להם מוות ״מכובד״, מוות נוראי: אחי מרטין ועשרת החיילים היהודים הוטבעו בבור עם מים עמוקים, שליתר בטחון הגרמנים מילאו את פיו באבנים. עד היום צרפת לא גינתה את משתפי הפעולה הצרפתים ולא הביעה חרטה על רצח החיילים היהודים שלחמו במדי הצבא הצרפתי ובסוף נפלו כיהודים, לא רק מידי הגרמנים אלא בעזרת האנטישמים הצרפתים שהלשינו על היהודים, מתוך רצון להיפטר מהם.

גוברת סכנת הנאציזם הבינלאומי, כאשר קמים היסטוריונים אנטישמים וגם נאצים ומכחישים את קיום השואה, וזאת כנגד כל העובדות. חובתנו, כל עוד אנו, העדים, חיים, לתעד את שאירע. יהודים רבים לחמו נגד הגרמנים במדים של צבאות שונים, רבים נפלו ורבים נרצחו. אלה ואלה נותרו אלמונים, היות וכל בני משפחותיהם נרצחו הם נותרו אלמונים, ומעשי גבורתם לא ידועים ואין להם קבר או זכר.

המלצרית חנה

חנה המלצרית היתה נערה יפיפייה, תמירה, כבת עשרים, שיערה שחור גולש ועיניה שקדיות. הרבה גרמנים ניסו לפלטרט איתה, ביניהם ז'נדרם וינאי שחיזר אחריה ללא ליאות. היא הציגה את עצמה כבת משפחתנו.

אחי זליג חשש מאוד ורצה לשלוח אותה הביתה, אך היא ביקשה להישאר. יום יום ביקרו אצלנו אנשי גסטאפו וז'נדרמריה שהתמוגגו מטעמם הטוב של העוגות והגלידה, מהטובים בעיר. כאשר הצטווינו לתלות בחלון הקדמי מגן דוד לזיהוי, הם נותרו בחוץ נדהמים. הם לא האמינו. היו שניגשו אל חנה ושאלו אם היא באמת יהודיה. מאז חדלו לבקר, אך הז'נדרם, ששמו היה וילי, המשיך לבוא ולחזר אחרי חנה. זליג חשש מהמחיר שאנו עלולים לשלם עקב כך והעיר לו שאנו יהודים. וילי ענה על כך שאין זה מפריע לו והזמין את עצמו לארוחת ערב אצלנו. פעמיים התארח בביתנו בשעות הערב, כשבחוץ היה עוצר. לו אנשי הגסטאפו היו פוגשים אותו אצלנו, היה סופנו מר. זליג חשש שצפויה לנו סכנה ושאין לו ברירה אלא להודיע לקרוביה של חנה שיבואו לקחתה. לאחר שנסעה לביתה שבעיירה יאנוב, נפסקו ביקוריו של וילי. אינני יודעת מה עלה בגורלה של חנה.

פרוות

עם פרוץ המלחמה הייתי בת 15. גבהתי, התפתחתי, שמנתי במקצת ועקב כך הייתי זקוקה למעיל חורפי. הוחלט לתפור עבורי מעיל יפה ואופנתי, כיאה לנערה בוגרת. נתפר עבורי מעיל יפה, חם

ויקר. הבטנה עשויה פרווה, בד עליון — מצמר משובח וצווארון גדול מפרווה אפורה־כסופה, שהיתה יקרה מאוד. המעיל שימש אותי תקופה קצרה מאוד. בגלל הרדיפות והגזירות הפסקתי לטייל והמעיל יחד איתי המתין לזמנים טובים יותר, מתוך תקווה שאלה אכן יגיעו. בתחילת חורף 1941 הגרמנים גזרו גזירה המחייבת את היהודים למסור את הפרוות. עדיין לא ידענו מה צפוי לנו. היו בביתנו פרוות — לגיסתי מעיל פרווה וצווארון שועל כסוף, לאמי כמה צווארוני פרווה. אמי נהגה להתלבש בפשטות ורק בחגים ולבית הכנסת התלבשה ביתר הידור. לי היה המעיל החדש. את הפרוות חייבים היינו למסור לידי שומר הבית הפולני, אשר התגורר בו כבר שנים רבות והכיר היטב את מלתחתם של הדיירים. זליג רגז וכעס על דרישת הנאצים וחשב על דרך לחבל בצו הזה. לבסוף הוחלט למסור את כל הפרוות ורק את המעיל שלי התעקש זליג שלא למסור, הוא חדש וכמעט שלא שימש אותי. זליג החליט, ואנו שמנו את ידינו על החלטתו למסור את בטנת הפרווה כי היא תופסת יותר מדי מקום ולא ניתן להחביאה. רק את הצווארון החביא משני טעמים: הפרווה היתה יקרה מאוד והוא גם ביכר לחבל בגזירות הגרמנים.

כעבור כמה שבועות, לאחר צאת הגזירה, עצרו אנשי הגסטאפו זוג יהודים אשר החביאו את פרוותם והם הוצאו להורג. בעקבות המקרה הזה, חתך זליג את הפרווה לחתיכות ושרף אותן בהדרגה.

♧

למרות פרוץ המלחמה אנו, בני עקיבא, המשכנו להיפגש בדירותינו עוד זמן מה, אך עקב ריבוי ההתנקשויות נגד היהודים פסקו המפגשים. תנועת בני עקיבא בצ׳נסטוחוב היתה קטנה, צעירה וחסרת מנהיגות. מלבד זאת הייתי עסוקה בחנות ולא הייתי פנויה למפגשים.

אמנם המפגשים בתנועה הופסקו נוכח הפרעות, אבל הקשר שלי עם מנדל נמשך. הזמנים השתנו וגם הנוהגים. הופסקו הלימודים ומבחר המוצרים וכמותם ירדו לכדי חצי. החנות, שהיתה פתוחה עד חצות, נסגרה בשעה שש בערב עקב העוצר. הפעילות העסקית

צומצמה לכדי חצי והצורך לצוות העובדים קטן — זליג, המלצרית חנה ואני. גיסתי, שהיתה בחודשי הריונה האחרונים, בילתה יותר זמן עם ילדיהם ובמנוחה, סומכת עלי שאסתדר. לכן הועסקתי בחנות ללא הפסקה. נוכח השינויים הדראסטיים בחיינו, המפגשים שלי עם מנדל הצטמצמו. זכור לי היטב החורף הראשון של תחילת המלחמה. ב־1939־1940 החורף היה קר מאוד, והרדיפות החלו ביתר שאת. בערבי החורף הקצרים, אשר התקצרו עוד יותר בגלל העוצר, נהגנו לטייל בשדרה המקוצרת מחמת גבולות הגיטו. נהניתי ואהבתי לטייל, לבושה היטב, בתוך הלובן המבהיק של השלג, ששיווה לכל מראה אגדי. הלובן הטהור השרה אופטימיות וייצר אווירה רומנטית. זכורות לי היטב החוויות הנעימות בטיולים הקצרים מתחת לשלג המעופף. הושטתי את פני ללטיפות העדינות של השלג. מתחת לפנסי הרחוב פתיתי השלג המעופפים דמו לרפרוף פרפרים נפלא. היו אלה חוויות מאושרות מימי הנעורים המעטים להן זכיתי. היו גם הנאות נוספות — החלקה על הקרח, בניית בובות שלג. עקב הכפור העז קפאו המים בצינורות וזה היקשה על החיים. נטיפי קרח זהרו כיהלומים וזגוגיות החלונות שזורות היו דוגמאות מרהיבות שנוצרו מן הכפור. היופי של החורף היה מרהיב, אך קשה ומכביד לחסרי אמצעים שידם קצרה בהשגת ביגוד חם והסקת הבית. בזמן המלחמה המחירים הרקיעו שחקים. השלווה הזו נמוגה כאשר הרדיפות קיבלו תאוצה והחל מצוד אלים ופתאומי אחרי יהודים בחוצות העיר. חדירות לבתים ימים ולילות, תוך הפחדה אלימה, מכות ואיומים. מההשכמה המוקדמת בבוקר ועד רדת הליל נולדו גזירות חדשות, המאיימות בעונש מוות ומאיימות על קיומנו ומגבילות את החופש. האירועים הדראמטיים הסיחו את מחשבותי ושאלותי הנובעות מגיל הנעורים לכיוון שונה לחלוטין. ההתמודדות התמידית עם הפחדים מן הטרור המתגבר ביטלו בי את צורכי חוויות הנעורים. כך, לפתע פתאום, החיים עברו מוורוד לשחור ובהיותי בת חמש־עשרה הרגשתי זקנה. התחלת הזינוק לנעורים יפים, אופטימיים, תקוות ותוכניות לעתיד מאושר שינו לפתע מסלולם. הכל התאבן, הרומנטיקה מתה, הנעורים, התוכניות נדחו למועד אחר. כך האמנתי. רק נעבור את המלחמה בשלום עם כל משפחתי ואז נתמודד עם המצב. לכל סיוט יש סוף

ונעבור אותו, ללא כל ספק. אחרי המלחמה הארורה הזאת אחזיר לי את נעורי, אני רק בת חמש־עשרה. לא אתן לתקוות לחמוק. החיים עוד לפני, ובאופק עוד הביקור בפאריס אצל אחותי, כך חשבתי. מערבולת האירועים שינתה את חיי. איך יכולתי לדעת שזו רק התחלת הסוף? את תוכניתם של הנאצים איך יכולתי לדעת? תחילה זרו פחד, אחרי כן מוות, אש, השמדה. התעללו, בזזו, שדדו. איך יכולתי לדעת שיגזלו את עתידי עד תום. הייתי רק בת חמש־עשרה, סבלתי רעב שגבר מדי יום, וזאת עקב הטרור המתגבר. משפחות מטופלות בילדים קטנים סבלו במיוחד. עקב המצב התמעטו המפגשים ביני ובין מנדל, לא היה לי מצב רוח, דאגתי לאַחַי שלעיתים קרובות נדונו לעבודות קשות ואף פעם לא ידענו אם יחזרו בשלום, כי תמיד חסר מישהו. בעלי עסקים רבים, שהגרמנים שדדו מהם את הסחורות, החלו לעסוק במה שניתן. עסקי קונדיטוריה מצומצמים ביקשו מאיתנו לספק להם גלידה, כי לגלידה שלנו היה שם. הרשליקוביץ היה שם ידוע לשבח. סיפקנו למעטים. אחי זליג היה טרוד יותר ויותר בהשגת חומרים לאפייה ולייצור הגלידה. גיסתי שהתה יותר בקרב הילדים. אמי כבר מזמן לא היתה בחנות, אך היו לה תפקידים רבים בבית בבישול ובהנהלת משק הבית. העוזרות נשלחו הביתה ורק המלצרית היפיפיה חנה נשארה אצלנו. עקב מערבולת האירועים הפסקתי להיפגש עם מנדל. מנדל ביקש להישאר איתי ואף שלח את בת דודתו, חברתי, עם פתקים מלאי אהבה, אך רגשותי לא תאמו לרגשותיו, גם לא היה לי פנאי. חייתי את המציאות הקשה ואת המפגש היומיומי עם הנאצים שפקדו את החנות ובדקו את רמת הניקיון ואת המחירים. האיום המתמיד, אי הוודאות, עצרו את חיי. אמנם השתדלנו להמשיך, כהרגלנו, בטוחים שהמלחמה תסתיים בהקדם, אך האירועים הכבידו על תחושתי.

באחד מן הימים הגיעה לעירנו נערה יפה בשם סבינה, שהיתה חברת בני עקיבא בעירה. היא חיפשה בעירנו חברי תנועה ואגב כך פגשה את מנדל והחלה ביניהם חברות, אך הוא לא ויתר עלי וכאשר פעם נפגשנו במקרה ברחוב, ביקש להיפגש ולשוחח על עתידנו. בשל המצב המידרדר לא נעניתי לבקשתו וכך נפרדו דרכינו.

אמי

אבי

אחי שעיה

אחי שלמה

הרוסים

בשנת 1941 פרצה מלחמה בין גרמניה וברית המועצות. שוב התחזקו התקוות שברית המועצות הגדולה תגבר על גרמניה. העיתונות הגרמנית התפארה בניצחונות הצבא הגרמני על הרוסים אך לא האמנו בכך. עד אשר, באחד הימים, נשמעו רעשים מוזרים ממרחקים, רעשים שהלכו וגברו. לפתע ראינו חיילים גרמנים רצים ברחובות עם רובים בידיהם כשהם מצווים לסגור מיד את החנויות והחלונות, שכן מי שיעמוד ליד החלון יירה. מיד נשמעו יריות והקולות התחזקו והתקרבו. למרות סכנת החיים, טיפסנו על כיסאות והצצנו החוצה דרך החריצים בחלונות הראווה של החנות. לנגד עינינו התגלה מחזה מחריד — אלפי שבויים רוסיים מובלים על ידי הגרמנים כשבידיהם רובים המכוונים הן לשבויים והן כלפי מעלה לחלונות הראווה. מדי פעם נשמעו יריות. המראה זיעזע את כולנו. השבויים נראו רזים ותשושים לגמרי, מדיהם מרושלים ופניהם נפולות כמי שחרב עליהם עולמם. הסתבר שהרעש החזק נבע מכפכפיהם של מאות זוגות רגליים של השבויים. כשראינו אותם אחז בנו הייאוש. אם צבא כה גדול של מדינה גדולה וחזקה כרוסיה, צבא שציפינו שיום אחד יבוא להושיענו, אם צבא זה נכנע, מי אנו ומה כוחנו כי נעמוד בפני הגרמנים. הם הובלו מלמעלה, דרך שדרות אליאה ורחוב ורשבסקה, לכיוון בית הקברות הנוצרי. לפי השמועות הם חוסלו שם על ידי הגרמנים. מרגע זה הלכה דאגתנו וגדלה. היינו אחוזי חרדה לעתיד הצפוי לנו וחוסר האונים שיתק את כוח המחשבה.

אחי זליג גלגל שוב ושוב רעיונות ותוכניות שונות, אשר בעצם לא ניתנו לביצוע.

מדי פעם, צעירים שחזותם היהודית אינה בולטת, ניסו לברוח מן הגיטו. ברוב המקרים נודע לנו שהם נתפסו והוצאו להורג. מי שכבר הצליח לעבור את כל המכשולים, ניצב בפני חומה בלתי ניתנת לעקיפה — שנאתם הגדולה של הפולנים ליהודים ורצונם להיפטר מהם. והנה שעתם הגדולה הגיעה. הגרמנים עשו את מלאכתם ורצונם של הפולנים ולנו לא היתה דרך אחרת אלא

להתחכך בגויים. יהודים רבים איבדו את חייהם בגלל הלשנת הגויים. כרבים אחרים, גם אחי מרטין נפל קורבן להלשנה. לכן ניסיונות הבריחה לא היו רבים כי מראש נועדו לכישלון שהסתיים במוות.

למרות כל האירועים הנוראים לא ציפינו למה שנקרא "הפיתרון הסופי" — לבתי החרושת למוות. כאשר הגיעו אלינו ואל העולם החופשי שמועות — שוב אף אחד לא האמין.

ושוב גסטאפו

לאחר נישואי זליג וידז'ה הם גרו איתנו בדירה. רק לאחר פרק זמן עברו לדירה משלהם. נולדו להם שלושה ילדים, את יז'יק (יוסי), הבן הבכור, אני זוכרת היטב. אני וסאלה, אחותה של גיסתי, שהתגוררה אצלנו, עזרנו הרבה בגידולו. יז'יק היה ילד יפייפה, שערו הזהוב והמתולתל נגזז כשהיה בן ארבע. הוא אהב לשמוע סיפורים ואגדות ואני נהגתי לקרוא לו כל יום סיפורים. היה לו זיכרון מופלא ולא פעם דיקלם בעל־פה ספרים שלמים מאלה שהקראתי לו. יז'יק היה בן שש כשפרצה המלחמה. אחותו אלע היתה בת ארבע ואחיהם הקטן נחמן, שנקרא על שם אבי, נולד בתחילת המלחמה, בשנת 1940. לפני שפרצה המלחמה הם חזרו לגור איתנו מטעמי נוחיות, משום הקירבה לקונדיטוריה.

גיסתי חיפשה דרך לעזור למשפחתה. היתה לה אם חורגת, שתי אחיות ואח. על אף הצפיפות אצלנו, התגוררה איתנו גם אחותה הצעירה סאלה, שהיתה מבוגרת ממני בשנה. אחותה השנייה, גוטקה, שהיתה מבוגרת יותר, הועסקה אצלנו בזמן המלחמה כמלצרית. סאלה הלכה איתי לבית הספר ולתנועת עקיבא. אף אחת מהן לא שרדה לאחר המלחמה. כל משפחתם נשלחה לטרבלינקה.

לזליג אחי היו תחביבים רבים: הוא אהב לשחק שחמט, דמקה ודומינו וכן לקרוא ספרים ולראות הצגות תיאטרון. מגיל צעיר היה אספן בולים ובמשך הזמן נעשה מומחה והחל לסחור בבולים. הוא היה קונה ומוכר אוספים גדולים והיה מכין מעטפות עם הרכבים שונים של בולים ומספק בולים גם לחנויות בסוסנוביץ, בנדין

וקאטוביץ. פעם בחודש היה מביא בולים לחנויות בערים הללו ומקבל את התמורה. הוא גם ניהל, באמצעות התכתבות, סחר עם ארצות אירופה. היות וצריך היה לנהל גם את העסק המשפחתי, לקח שותף לעסקי הבולים. חשוב היה לו שהשותף ישלוט באנגלית, כי הוא עצמו ידע צרפתית וגרמנית. כך הגיע לאדם בשם פאלק ואנגצ׳בסקי, רווק אינטליגנטי, שמוצאו ממשפחה ענייה. לאחר קבלת תעודת הבגרות לא נתאפשר לו להמשיך בלימודים, כי חוקי פולין לא איפשרו ליהודים לרכוש השכלה גבוהה. אחי זליג לקח אותו כשותף. אחי מימן את כל צרכי העסק, לרבות מכונת כתיבה וחותמות הנושאות את שמו של אחי. עסק הבולים התנהל בדירתנו מפני שהיתה קרובה לקונדיטוריה ואחי היה מחלק את זמנו בין עסקי הקונדיטוריה לבין עסקי הבולים. משך תקופה ארוכה אחי שם לב שחסרים בולים. הוא החל לעקוב אחר שותפו ולאחר זמן מה אכן הסתבר שהשותף גונב בולים. אחי לא מסר אותו למשטרה, אך סילק אותו מהשותפות. היה זה זמן קצר לפני פרוץ המלחמה. אחי לא שם לב לכך שפאלק לקח איתו את אחת החותמות הנושאות את שם משפחתנו וכתובתנו וכן נייר מסחרי הנושא את שמו וכתובתו של אחי.

באחד מלילות החורף הקרים של תחילת 1940, בעוד אנו יושבים־מצטופפים בחדר אחד כדי לחסוך בפחם, ילדי אחי כבר ישנים ואנו דנים במצבנו ובמצב המלחמה בכלל, נשמעו לפתע חבטות עזות בדלת הכניסה ואחריהן צעקות איום מפחידות. לדירה התפרצו חמישה אנשי גסטאפו חמורי סבר ומבלי לשאול או להודיע את כוונתם החלו מחפשים ומפשפשים, מחוללים מהפכה. שלושת ילדיו של אחי התעוררו בינתיים משנתם מבוהלים וכולנו חשנו פחד נורא. בביתנו היו כמויות של סוכר וקמח ששימשו לאפייה, אותם קנינו בשוק השחור. אם אנשי הגסטאפו היו מוצאים זאת, גזר דיננו היה מוות או גירוש למחנה ריכוז. על כן עמדנו משותקים מפחד. הגרמנים הפכו את כל הבית עד שמצאו את הבולים. הם שאלו מי זה זליג הרשליקוביץ סוחר הבולים ותוך צרחות וגידופים דרשו ממנו שיתלווה אליהם. שלושת הילדים ואנחנו נותרנו מבוהלים עד כדי שיתוק חושים. גיסתי התעלפה ואנו כולנו היינו כואבים וחרדים לגורלו של זליג. לא ידענו מדוע לקחו אותו וכמובן שלא

ניתן היה לשאול. אני משערת שאמא דאגה יותר מאיתנו, אך היא נהגה באיפוק. כך נותרנו שבורים וחסרי אונים נוכח הפורענות המתמשכת. ליל שימורים ארוך ומייגע עבר עלינו.

ברגע שהעוצר הוסר למחרת בבוקר, יצרנו קשר עם "מאכער", שהיו לו קשרים עם אנשי גסטאפו וביקשנו שיברר האם וכיצד ניתן לשחרר את אחי. הסתבר שפאלק, שותפו של זליג, המשיך לסחור בבולים דרך התכתבות עם הגרמנים, כשהוא משתמש בחותמות שגנב מאחי. הוא נהג לקבל בולים בהתכתבות, מבלי להחזיר תמורה. למרות שזליג הוכיח את חפותו, הגסטאפו לא מיהר לשחררו. שעות איומות של פחד ודאגה לשלומו ולחייו הדירו שינה מעינינו. לא ידענו מנוחה. רק אחרי ששילמנו לגסטאפו סכומי עתק הוא שוחרר לשמחתנו הגדולה.

פאלק נשלח לבית כלא, החרדה לא פסקה, אלא גברה מיום ליום, במקביל למעשי הזוועה של הנאצים, שגברו.

אחרי גירוש בני עירנו, שמעתי על פאלק מפי אחיו הצעיר, שהיה בגטו הקטן והוא בערך בן גילי, גם הוא בלונדיני כאחיו ולו חזות ארית. לדברי האח, פאלק נשלח מהכלא לטרבלינקה והצליח לברוח. הודות לחזותו הארית הצליח להגיע לצ'נסטוחוב ונשאר בצד הארי מתוך תקווה שיעלה בידו לשרוד שם. פאלק יצר קשר עם אחיו בגיטו ותיכנן להוציאו מהגיטו. הוא חשב שיוכלו להתקיים ולשרוד יחד בצד הארי. אולם, כדי לשרוד בצד הארי היו דרושים אלפי ניסים יומיומיים. התוכנית לא יצאה לפועל. האח הצעיר נורה למוות בעת שניסה לברוח מהגיטו הקטן. מאוחר יותר נודע לי שפאלק נתפס על ידי הגסטאפו ומצא את מותו מידם.

נעורים בצל האימה

חיינו בין תקווה לחרדה. התקוות היו קלושות. בימים ובלילות השקטים העדפנו לטפח את התקוות וחשבנו שימי הזעם הקשים מאחורינו. נאלצנו להתפשר עם הגזירות וללמוד לחיות עם הקיים. למרות שהנאצים עשו הכול כדי להפחיד אותנו ולמרר את חיינו, למרות שחיי שלווה היו רחוקים מאיתנו, השתדלנו לא לאבד תקווה. החיים דמו לסירה השטה בים סוער שגלים מטלטלים אותה בעוצמה וזורקים אותה בזעם מעלה ומטה ולנו אין שליטה על גורלה. בימי הרדיפות וההרג נפל עלינו מורא. הייאוש והחרדה גברו. בימי רוגע חשבנו שהגענו כבר לשיא הרוע, שעברנו אותו ושבדומה לסירה, בסופו של דבר, נגיע לחוף מבטחים.

עם פרוץ המלחמה, בהיותי בת חמש־עשרה, הלימודים ושאר הנאות החיים נפסקו. לא היה מה לדבר על חיי חברה ובילויים, חיי רגש ואהבה רומנטית, שהם מנת חלקם של צעירים. בבית נחשבתי לבוגרת כמו שאר בני משפחתי, אך כמובן שעד פרוץ המלחמה היו חיי רוויים חלומות ורודים, כמו כל בת טיפש־עשרה, על אודות הנסיך איתו אחיה באושר ועושר. כאשר הגרמנים נכנסו לפולין התנפצו החלומות לרסיסים. המציאות כפתה עלי בגרות מוקדמת, וסירבתי להסתגל.

לא הספקתי לממש את גיל הנעורים הרומנטי, את התקופה היפה בחיים. ימי זוהר, חלומות, לימודים. חופש ותמימות נעורים הפכו לימים רוויי אימה. אמנם לא הרגשתי את עצמי לגמרי מאויימת, שכן הרגשתי חזקה ובטוחה בתוך משפחתי, אך דאגתי היתה נתונה יותר לאחַי, לילדי אחי ולאמי. אף לרגע לא דימיינתי את מה שהגיע יותר מאוחר. קיוויתי שיחד נצליח לעבור את זוועות המלחמה.

אחי שלמה היה אז בן שמונה־עשרה. הוא היה מוכן להסתכן ולברוח לברית המועצות, אך גיסתי ידז׳ה חשבה שאין לו שום סיכוי. שלמה היה כחול־עיניים ובלונדיני, רזה ובגופו כליה פגומה. למרות זאת היה בעל רוח לחימה ותעוזה ולא חשש להסתכן. אך אחי זליג הושפע מדברי גיסתי ידז׳ה ואסר עליו לצאת. אמא לא התערבה משום שגם היא חששה מצעד כה נועז. מספר הכישלונות עלה על מספר ההצלחות. היה גם חשש שלא נדע מה עלה בגורלו היות ובלתי אפשרי היה להתכתב או לקיים תקשורת כלשהי. למרות זאת, שלמה היה איתן בדעתו, אך היות והיה מובטל, כמו רוב יהודי הגיטו, תלוי היה בדמי הכיס שקיבל מזליג, האחראי על כספי המשפחה, וכאמור בהשפעת גיסתי, זליג סירב לתת לשלמה כסף לצורך הבריחה. כך לא אפשרו לשלמה לנסות את מזלו. מה היה עולה בגורלו לו ניסה לברוח — אינני יודעת. סיכוייו אולי לא היו רבים.

אחים

ברצוני להעלות את דמותם של אַחַי, כדי להמחיש מי היו בחייהם טרם נפלו קורבן לצורר הנאצי, וכדי שהיהודים הנרצחים לא יהיו מספר ריק מתוכן. כל אחד משׁשׁת המיליונים היה עולם מלא.

מבחינה חיצונית היו הבדלים ניכרים בינינו. אחותי רוזה היתה בלונדינית, עיניה תכלת כשמים, גבוהה, עדינה, סולידית ואינטליגנטית. בעלת אישיות גרנדיוזית, אלגנטית ומרשימה ביופיה. דומה היתה לאבא. רוזה נשלחה עם בעלה לאושוויץ. בעלה ראובן היה אחיה של אמא. גבר גבה קומה ונאה, אנרגטי וחכם, אינטליגנטי ועדין. בעקבות אהבתם הגדולה נסעה אחותי אחריו לפאריס.

אחי זליג, לעומת זאת, היה דומה לאמי. שיערו שחור ומסולסל ועיניו שחורות. בעל מרץ ותושיה, חכם, משכיל והתברך בכישרון מנהיגות וניהול כבר מגיל צעיר. היו לו כמתואר תחביבים רבים: איסוף בולים, קריאה, משחק שח, דמקה ודומינו, אהב תיאטרון ומוסיקה קלאסית.

אחי שעיה היה יפה תואר, בעל שיער חום ועיניים חינניות, שקט ורציני, אחראי וצנוע. הקסם שלו משך מחזרות רבות. שעיה שירת בחיל הפרשים ואני זוכרת שיר פולני שהיה מהלל את יופיים של חיילי הפרשים. בן עשרים ושש בלבד היה כאשר רצחו אותו הנאצים בטרבלינקה.

מרטין ושלמה היו דומים במראם ובאופיים. לשאר אַחַי היו תחביבים רבים, ביניהם פינג־פונג, שחמט ועוד, אך מרטין היה אמן הריקודים — סטפס, ריקודי בטן, סמבה ועוד. הוא זכה בפרסים רבים בתחרויות ריקוד בפאריס. היה בלונדיני ועיניו תכלת, רזה ושמח, אלגנטי, נמרץ ותוסס, פדאנט בלבושו, במבנה גופו,

בהופעתו, באופן ריקודו. בחיוכו השובב והמקסים, הזכיר את השחקן דני קיי. הוא אהב את החיים. מאז ראיתי בפעם הראשונה את השחקן דני קיי על המסך, לא החמצתי אף סרט שלו. ראיתי בו את אחַי מרטין ושלמה עם חיוכם המלבב.

בעת הצורך היה מרטין רציני. הוא פעל נגד הנאצים, אך הם הרגוהו באופן נורא ואכזרי. בן עשרים ותשע בלבד היה במותו.

שלמה ומרטין היו דומים כמעט בכל: בצבע העיניים, בשיער ובשמחת החיים. שלמה ניכר יותר בחוש ההומור שלו ובנטייתו לבדרנות. היה לוחם נועז. בשנות חייו במחנה נעזרתי בו נפשית. שש שנות המלחמה היו מלוות זעף וזעם, פחדים, זוועות ורדיפות. השתדלנו לתמוך זה בזו. שש שנים ואין סוף ניסים. לא נתנו לייאוש ולחרדות לגרש את התקווה, אך בהגיע הרגע הנכסף, רגע השחרור מידי השליטים העריצים, גופו המעונה של שלמה לא החזיק עוד מעמד והוא נפטר מתשישות במחנה הריכוז ברגן בלזן.

אחי הגדול, זליג, היה המוח המוביל במשפחה. הוא הצליח להשרות בקרבנו תחושת ביטחון וחוזק, למרות בריאותו הלקויה.

הגזירות, הרדיפות וההרוגים היו חלק מרכזי בחיינו. הזמן הולך ומתקצר, שמועות רודפות שמועות מפחידות, רעיונות קיצוניים מתרוצצים ואנחנו יושבים ודנים בכל האפשרויות ואחרי מחשבה שניה ושלישית מבינים שאינם ניתנים לביצוע מפני שאנו מכותרים בארץ זרה, חיים בתוך אוכלוסיה עויינת וללא עזרה מבחוץ.

אין מוצא, להסתתר אפשר לזמן קצוב ולא נראה שהמלחמה מגיעה לקיצה. הפולנים מעוניינים בסופנו, ממתינים בקוצר רוח לשלל היהודי.

אמי חכמה ויודעת להישאר איתנה בשעות מבחן, שומרת על קור רוח ונוהגת בתבונה במצבי לחץ גורליים. היא הוכיחה זאת פעמים כה רבות. אשת חיל, המתקרבת לגיל שישים, קטנה ועדינה, אמיצה וזקופה, מתמודדת עם הגורל בלי תלונה. כל לילה, לפני השינה, היתה נושאת תפילה ומוסיפה שרק לא תחסר לנו המיטה. אז עוד לא ידענו מה חשיבותה של מיטה. בוקר אחד ראיתיה בוכה ואנו מבוהלים, כי לא היינו רגילים לראות אותה במצב של שברון. סיפרה לנו שהבכי נבע מחלום לא שיגרתי, ובחלומה נפגשנו כל המשפחה עם אחותי רוזה ומשפחתה, כולל אבי המנוח,

בארץ־ישראל. חלומה היה בשנת 1942, ואנו לא זכינו לממשו. לארץ ישראל הגעתי רק אני לבדי. רק אני נותרתי מחלומה של אמי.

הגירוש – יום הכיפורים 22.9.1942

ביום הכיפורים של 1942 כל יהודי צ׳נסטוחוב הלכו לבית הכנסת. אני הייתי עדיין בבית עם הילדים של אחי זליג. לפתע פשטה השמועה שהגיעו האוקראינים לעירנו וכולם החלו לחזור לבתיהם מבוהלים ודואגים ומלאי חרדה מהצפוי בעתיד הקרוב, זאת כאשר אנו מבודדים משאר האוכלוסיה ותחת שמירה מאסיבית של הגרמנים. כמעט ולא ישנו באותו הלילה. הגרמנים הכריזו על עוצר. עד להודעה חדשה אין יוצא ואין בא.

לפנות בוקר הגיעה השמועה שהגרמנים הוציאו יהודים מכמה רחובות ושלחו אותם, כביכול, לעבודה, לא ידוע לאן. מן הסלקציה הראשונה השאירו הגרמנים כמה מאות והם רוכזו במקומות שונים. העוצר נמשך ואנו לא ידענו מה קורה, רק הקשבנו לשמועות. הכל סגור, אנו סגורים הרמטית. האקציה החלה בעשרים ושניים בספטמבר ונמשכה שלושה שבועות. אחי שעיה לקה בכאבי שיניים וכל התרופות שבביתנו לא הועילו. היתה לו דלקת והוא לא יכול היה לאכול במשך ימים רבים. הוא נחלש מאוד ורזה. לשכנים, שידענו שאין להם מזון, אמא נידבה מצרכי מזון. תמיד, בעת מצוקה, לבה היה נתון גם לזולת. במשך שלושת השבועות שבהם נערכו הסלקציות, חילקו הגרמנים פעמיים מזון — לחם ותפוחי אדמה. החלוקה נעשתה באמצע הכביש, בפיקוח צמוד של הגרמנים. בשיטה הזאת הגרמנים הבטיחו לעצמם פיקוח מלא על כניסות לבתים ואין איש שיוכל לצאת מפתח הבית ללא תשומת לב מיידית. בכביש הוצב שולחן עם מזון וכל אחד ניגש, קיבל מנה וחזר לביתו. הרחובות היו ריקים מאדם וגם בזמן החלוקה הם דאגו לבידוד מוחלט. שוטרים יהודים עזרו בחלוקת המזון. לצורך החלוקה האנשים הוצאו מכל בית בנפרד וכך נמנע מגע בין בית לבית, כדי לשמור על סודיות מוחלטת, שלא נדע מה מתרחש.

הבית שלנו ברחוב אליאה 12 היה האחרון בסלקציה. הוא היה הבית הראשון בכניסה לגיטו. כמעט כל משפחה כללה ילדים, זקנים או חולים, שבמשך שלושה שבועות לא יכלו לקבל מזון ועזרה רפואית בגלל ההסגר. לכן, כאשר הגיעה שעתנו, אחרי שלושה שבועות של ריתוק לבית באי ודאות, בחוסר אונים מורט עצבים, חוסר שינה, פחד אימים מפני הבאות, כבר היינו בבוא זמן הסלקציה תשושים ורק הראש עבד. חוסר האונים שבר אותנו מוראלית ולא היה לנו כל מושג מה באמת מצפה לנו כבני ערובה בידי רוצחים, ששליטתם בעולם הולכת ומתרחבת.

לא יכולנו לחשוב על רצח המוני, גם הדמיון הפרוע ביותר לא היה מסוגל להמציא דבר שכזה. הגרמנים שמרו על סודיות מוחלטת. בראש דאגתנו היתה אמי, מפני גילה, אז בת חמישים ותשע. וכן לאחי זליג, שסבל מבעיות עיכול והיה זקוק לדיאטה, ובעיקר לילדיו יז״יק בן התשע, אלע בת השש ונחמן בן השנתיים. אנחנו, שלושה צעירים, חשבנו שנוכל להסתדר בכל מקום, ובעצם כל אחד דאג לכל אחד, אבל שום תוכנית לא היתה ברת ביצוע, כי היינו סגורים הרמטית. ובכל זאת המחשבה למצוא פרצה לא הירפתה. אין שום אפשרות לחמוק מהרשת. לאן? לאן ניתן לברוח? הרי הגרמנים מחסלים את הגיטו, השטח יישאר בשליטת הגרמנים, והעולם נעל את שעריו בפנינו. לאן? לא היו תשובות לשאלה הזאת, לאן?!

מחוץ לגיטו נמצאים גויים ורובם מחכים לרגע שהגרמנים יגמרו אותנו. מצפים לשלל שיפול לידיהם, לרכוש היהודי — בתים, חנויות, בתי חרושת, כל מה שהיהודים צברו בעמל רב. הפולנים נתנו יד לרצח יהודים, מי בשתיקה ומי בסיוע לגרמנים על ידי הלשנה.

יהודים רבים ניסו לברוח מידי הגרמנים, ואם במקרה הצליחו, הסגירו אותם הגויים לידי הגרמנים. לא חומת הגיטו, אלא שנאת הגויים היא שגזרה את גורלנו. לכן אני מאשימה את הפולנים, שרק בעזרתם הצליחו הגרמנים במעשיהם. ללא סכנה זו מצד הפולנים, יהודים רבים היו נשארים בחיים. רק פולנים מעטים הושיטו עזרה ליהודים, וגם הם חששו מהמלשינים, כי גם להם היה צפוי גזר דין מוות. לכן, לפולנים המעטים שסיכנו את חייהם ועזרו ליהודים,

מגיע צל״ש ואף יותר מכך. חשבנו להכין לנו בונקר בעליית הגג, או באחד המרתפים שבחצר, אך הסיכויים לשרוד בהם היו מזעריים, ולו בגלל הפעוט בן השנתיים של אחי, שאינו מבין ולא יכול לחיות בתנאי הסגר. היה ברור שאם המלחמה תימשך, אף אחד לא יוכל להחזיק מעמד ללא עזרה מבחוץ. הכל היה נעול בפנינו. וכך, בגבורה, לא מרצון, אבל בגבורה, קיבלנו את גורלנו, מלבד האימהות אשר ביקשו לחוס על חיי ילדיהן. הלכנו בראש מורם, אך בלי לדעת שאנו הולכים למות. אולי, לו ידענו, היה הכל אחרת, למרות שנגד טנקים ומכונות ירייה אין הרבה מה לעשות, בייחוד כאשר אנו בגולה, בארץ זרה ולא במולדתנו אנו.

ניסיון להצלת אמי

מחשבה על בריחה, שהועלתה מדי פעם, לא היתה אפשרית בגלל גילם הנמוך של ילדי זליג. בכל זאת לא חדלנו לחשוב ולתכנן. לאחר כל סלקציה שמענו רעשים מן הרחוב, קרוב לקירות ביתנו. שכנים מעטים עמדו ליד השער הסגור של הבית והציצו החוצה, לרחוב, דרך הפתחים שבשער. הם ראו שיירה של כמה מאות יהודים מלווים בגרמנים לא רבים. היו אלה אנשים שעברו את הסלקציה, בעיקר צעירים. שורת הניצולים צעדה בסמוך לקירות הבניין. כמה מהשכנים הציעו לקפוץ לתוך השיירה. הגרמנים המלווים לא שמרו בקפדנות יתירה, כיוון שהגיטו היה נעול הרמטית כל תקופת הסלקציה תחת שמירה מאסיבית של גרמנים ואוקראינים. נתק מוחלט היה אף בין השכנים כשכל רחובות הגיטו הומים גרמנים, לכן הם לא העלו על דעתם כל אפשרות לשיבוש ההליכים. אחי שלמה הביע רצונו להסתכן ולחדור לתוך השיירה, ואחרי התייעצות ארוכה הוחלט ששלמה, אמא ויז׳יק יסתכנו ויחמקו לתוך השיירה. וכך נעשה. אחרי הסלקציה הבאה, כאשר שיירת הניצולים עברה קרוב לקירות הבניין, הם קפצו לתוכה ומרגע זה החלה מסכת הייסורים שלנו. עוברת דקה ועוד דקה, הזמן עומד מלכת. מה עשינו? אולי נהגנו בפזיזות? אין אנו יודעים מה עלה בגורלם. בחרדה ובאוזניים קשובות לשמוע יריות או כל דבר מפחיד אחר,

השיירה עברה ואנו במתח נוראי: האם יגלו אותם וכשיגלו — מה יהיה?

עברו שעות ארוכות של דאגה וחרדה. איפה הם נמצאים? כך עברו יומיים קשים. והנה הגיעה ידיעה שאמי עם הנכד שלה נמצאים אצל משפחת רייכמן בשדרות האליאה מספר 3, בצד השני של הרחוב שלנו, לא בדיוק ממול, אלא קצת הלאה. נוצר מצב חדש: איך להחזיר את אמא הביתה? למצב הנואש בו אנו נמצאים נוספה טרגדיה חדשה, איך להחזיר את אמא והילד הביתה. ניסיון הבריחה מהצורר נכשל.

העוצר נמשך והסלקציה הבאה עלולה להתבצע בכל רגע. מאחר והניסיון נכשל והעוצר נמשך, אין כל אפשרות להחזירם הביתה. לתחושת אי הוודאות באשר לגורלנו בעתיד הקרוב נוספת משאלת לבנו שנהיה יחד, לאן שזה יהיה, ובלבד שישלחו אותנו יחד. עכשיו הזמן עובר מהר מדי. הסלקציה הבאה עלולה להתבצע כבר למחרת בבוקר. זליג רוצה למצוא מוצא. איך?

העוצר נמשך. אין יוצא ואין נכנס. את הידיעה על אמי הביא לנו שוטר יהודי שזרק פתק לתוך שער הבית שלנו. הראש של זליג פעל כל הזמן ויצר רעיונות, אך כדי לבצע אותם נדרשה עזרתם של שוטרים יהודים. ללא עזרתם — אין תועלת ברעיונותיו. אך זליג לא ויתר. הוא החליף מידע עם מפקד המשטרה היהודית באמצעות פתקים שהעבירו שוטרים בין שערי הבתים. זליג הכין תוכנית ומסר אותה לפארסול, מפקד המשטרה היהודית. פארסול החוויר ואמר שזו התאבדות. פארסול ביחסים טובים עם אחי, הוא היה לקוח שלו בתחום הבולים וגם לקוח קבוע בבית הקפה שלנו, והוא מאוד רצה לעזור, וכך גם שוטרים אחרים. התוכנית שזליג הציע היתה שבעת חלוקת המזון הבאה, שתתקיים ברחוב, יוצב שולחן המזון סמוך לבית מספר 3, שם נמצאת אמי, וכאשר הבית יהיה מוסתר על ידי מקבלי המזון, השוטר יקפוץ לשער ויוציא את אמא.

החלוקה היתה אמורה להתבצע מצד השדרה שלנו ופארסול היה אמור לשכנע את הגרמנים שיהיה נוח יותר לחלק את המזון בצדה השני של השדרה. החלוקה הוקדמה ביום ויש לציין שגם השוטרים היהודים העבירו לאמי הודעה שתהיה בשער בשעה שתיים וכאשר

הוא יקיש על הדלת, עליה לרוץ עם הילד לתוך העומדים בתור לקבלת המזון.

הכל התנהל בהתאם לתוכנית והיא הצליחה. היה זה אחד מהניסים הרבים שאירעו מאז תחילת המלחמה. נס גדול — אמא והילד נמצאים בבית. איזו שמחה. איזה אושר. אנו יחד. לא ידענו מה מצפה לנו, אבל יהיה אשר יהיה, לפחות אמא והילד חזרו הביתה. לפי השמועות, אנו עומדים להישלח לעבודה במזרח. חששנו, פחדנו, דאגנו. תקופת ההמתנה חרוטה בזיכרוני היטב. מחשבות קודרות עולות ומציפות. שאלות היפותטיות ספקולטיביות נשקלות. לאן פנינו מועדות? מה עומד לקרות? והדאגה מעמיקה כל דקה. שוב מרבים בשתיקה כבדה ואת האמת לא שיערנו.

אמא חוזרת הביתה

לאחר שאמא חזרה הביתה היא סיפרה מה שעבר עליה באותו יום: את היהודים הנותרים מן הסלקציה הגרמנים הביאו למגרש גדול וכעבור כמה שעות הוציאו עשרות גברים לעבודה, ביניהם את אחי שלמה. אמא והילד התחבאו בפינה מוסתרת כלשהי. באותו מקום היו ילדים נוספים, שהגיעו לשם כנראה באותו אופן. כשהחשיך החלו הילדים הקטנים לבכות, כי היו רעבים, צמאים ועייפים. ילדים קטנים שכל חפצם להיות בבית, במיטתם. ילדים קטנים שנגזלה ילדותם ונגזר עליהם מוות נוראי, אכזרי שכמותו לא ידע העולם. בהישמע בכי הילדים, הגרמנים נדהמו. אחרי סלקציה קפדנית שהותירה צעירים בלבד, כוח עבודה זול וזמין, עבדים ללא זכויות, נשמע לפתע בכי של ילדים. מיד הכינו הגרמנים מיסדר וערכו חיפושים קפדניים בכל המגרש. הם לא הבינו מהיכן הגיעו לכאן ילדים. הגרמנים הוציאו אנשים מבוגרים וילדים מן השורות ומן המגרש. את הקבוצה הזו הובילו הגרמנים ליעד לא ידוע. השעה היתה שעת חצות.

אמא הבינה שהמצב לא טוב ושצריך להימלט עם הילד, אבל איך? הגרמנים שמרו היטב. אמא היתה דרוכה כל הדרך וראתה שהגרמנים, כדי לקצר את הדרך, נכנסו לחצר של בית דו צדדי, כלומר, מעבר מרחוב אחד לשני. בבית הזה שברחוב קתדרלנה התגוררה קרובת משפחה של אמי בשם קורלנד. אמא השתדלה להישאר מאחור. משך כל הדרך היא נסוגה מעט וכאשר הגרמנים לא שמו לב היא הסתתרה עם הילד בחצר בחסות החשיכה. הגרמנים לא הבחינו בנעשה. הם הלכו לדרכם וכאשר נעלמו מצדו השני של הרחוב נכנסה אמא לבית של משפחת קורלנד. נס, נס זמני וקצר. אמא שקלה איך לחזור הביתה. מול הבית שבו מצאה

מקלט היה גם בית דו צדדי שצידו האחד פונה לרחוב קתדרלנה והשני פונה לשדרת אליאה מספר 3.

השכם בבוקר המחרת, בחוץ עדיין חושך, אמא הסתכנה ורצה לבית ממול והצליחה להיכנס עם הילד. היא דפקה על איזו דלת ומיד קיבלו אותה בידיים פתוחות. אחר־כך קיבלה אותה גברת רייכמן, מכרה טובה, ואמא הצליחה איכשהו להודיע לשוטר יהודי היכן היא נמצאת. וכך, הודות לשוטר, הגיעה הידיעה לביתנו. באותו היום שאמא עברה מרחוב קטדרלה לאליאה, כעבור כמה שעות נערכה סלקציה ברחוב קתדרלנה ומשפחת קורלנד כולה נשלחה לטרבליקה. איש ממשפחתם לא שרד.

הסלקציה האחרונה

אמא והילד חזרו הביתה ואנו בוכים מאושר. לגבי אחי שלמה לא היה כל מידע היכן הוא נמצא. כך מיצינו את אפשרויות ההתחמקות מהגורל הבלתי ידוע. עכשיו זהו. זה מה שאלוהים רוצה. אבל מה הוא רוצה? גורלנו בידי הגרמנים. שלושה שבועות לאחר תחילת האקציה הגיע תורנו. לפנות בוקר הגיעה פקודה: כולם לצאת! הבית שלנו היה האחרון בסלקציה.

מאוחר יותר נודע לי שבסלקציה האחרונה הגרמנים כבר לא היו זקוקים אפילו לצעירים. מארבעים וחמישה אלף יהודי צ׳נסטוחוב נשלחו ארבעים אלף לטרבלינקה וחמשת אלפים נותרו לפליטה, כאשר המיכסה שלהם היתה כארבעת אלפים איש לצרכי עבודה. לפיכך לא היה לנו סיכוי רב לעבור את הסלקציה. יצאנו לרחוב, כאשר כל אחד מאיתנו נושא עמו חבילת בגדים.

לפני כן חילק בינינו אחי זליג את הכסף שהיה לנו, את התמונות ודברי הזהב, שיהיה לכל אחד, כך אמר, למקרה שבשלב מסויים יפרידו בינינו. לא העזתי לחשוב על אפשרות כזו. הייתי בטוחה שזה לא יקרה. יוצאים יחד ועוברים יחד כל מה שהגורל יזמן לנו, כך חשבתי.

דווקא לי נתן אחי זליג סכום גדול יותר. הוא אמר שאולי אזדקק ליותר. לגבר, אמר, יותר קל להסתדר. באותם ימי המתנה לסלקציה אמר אחי זליג: את כל דברי הערך נוריד למרתף שבחנות ולא נשאיר לגרמנים. כך לגבי דברי הכסף, פמוטים, חנוכיה, כל שמיכות הפוך והמצעים החדשים שהיו הנדוניה שאמא הכינה עבורי, המכונה לייצור הגלידה, הכל פורק ואוחסן במרתף. זליג אמר שלא נשאיר להם דברי ערך. כך יצאנו. במרחק כמה מטרים

עמדו הגרמנים על המדרכה ואנו ירדנו לכביש. הם עמדו מהצד וציוו עלינו ללכת קדימה.

תקופת ההמתנה חרוטה בזכרוני היטב. מחשבות קודרות מציפות, מטרידות. השלווה מאיתנו והלאה. שוחחנו ושקלנו בשתיקה כבדה אפשרויות שונות על הצפוי.

הסלקציה הסופית

ביציאה לסלקציה ההרכב המשפחתי היה כזה: אמא מאשה בת חמישים ותשע, אחי זליג בן שלושים ושש, רעייתו ידז׳ה בת שלושים, ילדיהם יז׳יק בן התשע, אלה בת שש, נחמן בן שנתיים, אחי שעיה בן עשרים ושש, סאלה אחותה של גיסתי בת תשע־עשרה. בשנים האחרונות היא התגוררה בביתנו. אני הייתי בת שמונה־עשרה ודי מלאה, משקלי היה מעל שבעים קילוגרם.

החזקתי בידי את אחד מילדיו של זליג ומטפחת על ראשי. מופנמת, קפואה, הסתכלתי לפנים ולא רציתי לראות את הגרמנים. הלכנו בשורה, כל בני משפחתי לפני ואחרי. פקדו עלינו ללכת בשורה. היו גם שוטרים יהודיים ברחוב.

לפתע ניגש אלי אחד השוטרים, משך מראשי את המטפחת ולחש לי: הרשליקוביצונה (לנערה לא נשואה היו מוסיפים בפולנית כמה אותיות בסוף השם), הרימי את ראשך. הייתי כרובוט, ללא מחשבות, אך לבי כבד. מעין ריקנות עטפה אותי. אני בתוך משפחתי ולא רוצה לחשוב על שום דבר. השוטר היהודי, אינני יודעת מה שמו, כי הייתי המומה, לקח את הילד מידי.

״שאמך תחזיק אותו,״ אמר.

בנפנוף מקל הראה לי גרמני לעבור ימינה. הייתי בהלם. כעבור מספר דקות הבטתי סביבי והנה אני עומדת עם קבוצה קטנה של אנשים באמצע השדרה.

מה עם בני משפחתי? אין אף אחד. אני לבד. כבמטה קסם התרוקן הרחוב מאדם, מלבד הקבוצה הקטנה שלנו. משפחתי נעלמה בחטף, כאילו מעולם לא היתה לי משפחה, לא היתה לי אמא, כאילו נולדתי לבד, מעצמי.

לא נפרדתי מהם, לא נשיקה, לא נפנוף יד, שוב לא ראיתי את פניהם לעולם. אך איפה אמי? היא לא יכולה להיות בלעדי, היא כל כך קשורה אלי. איך היא הלכה ואני נשארתי לבד? אני חיה כל הזמן ברגשי אשמה. הייתי בפאניקה, אבל נערות שכנות מן הבית שלנו, שגם הן נותרו יחידות מכל משפחתן, דאגו להרגיע אותי. גם שוטרים יהודים ניסו להרגיע אותי.

סוף הסלקציה

את הקבוצה שלנו העבירו הגרמנים לאחד מבתי החרושת שנגזלו מיהודים. שכבנו על הרצפה, בין המכונות. הייתי כל כך המומה שלא ידעתי מה קורה לי. רק ידעתי שמכל משפחתי הנהדרת אני לבד. את גורלם האכזר לא שיערתי, וכמובן שלא ידעתי מה צפוי לי. חשבתי על אחי שלמה. היכן הוא נמצא? לפתע שמעתי שמחפשים אותי. היה זה שוטר יהודי ושמו וינר.

הוא היה נשוי ואב לילד בן שלוש. הוא היה אחיה של לאה גרוניס, מוצאם מהעיר רדומסקו. בתחילת המלחמה הם הגיעו לצ׳נסטוחוב יחד עם משפחת גרוניס ועד שמצאו מקום מגורים אירחנו אותם בביתנו למשך כמה שבועות. משפחת גרוניס היו בעלי מאפיה וגלידריה, בעיר רדומסקו. ידידים יקרים שלנו.

לייבל גרוניס היה אציל נפש, נדבן גדול, בעל חוש הומור. בתחילת המלחמה נודע לנו שברדומסקו מצב קשה ביותר וההתעללות ביהודים קשה ביותר. הזמנו אותו לבוא אלינו עם רעייתו וארבעת ילדיו. הוא העריך אותי ואת חריצותי והיה מתפאר בפני מכריו: ״זאת כלתי לעתיד,״ ומוסיף בהומור: ״יש לי שלושה בנים. תבחרי לך אחד מהם.״

הייתי אז בת חמש־עשרה ובניו בגילאים שבין תשע לשמונה־עשרה, בדחן שלא היה שני לו. כעבור מספר חודשי שהייה בצ׳נסטוחוב החליטה משפחת גרוניס לחזור לרדומסקו. כנראה שכולם נשלחו לטרבלינקה ואיש מהם לא שרד.

וינר נשאר בצ׳נסטוחוב ועכשיו, לאחר הסלקציות, הוא התפנה ושאל על משפחתי. כך נודע לו עלי והוא בא לעודד אותי. הוא הביא לי אוכל וסיפר שמצא את אחי שלמה באחד מבתי החרושת. הוא הוסיף ואמר שבעוד כמה ימים יעבירו אותנו לגיטו או למחנה

ואפגוש את אחי שלמה. הוא השתדל לעודד אותי שלא אדאג ואמר: שכאשר נגיע למקום קבע אחי ואני נהיה בביתו והוא ידאג לנו כלילדיו.

למחרת חזר וינר שוב והביא לי מזון. הוא ניסה להרגיע אותי באומרו שישתדל לבוא בכל יום. אבל גורלנו היה בידי הגרמנים. כעבור כמה ימים נערכה שוב סלקציה. נותרו יותר מדי יהודים, כך שמענו. הוציאו עוד אלף איש ונותרנו בערך ארבעת אלפים מתוך ארבעים וחמישה אלף. באותה סלקציה שלחו הגרמנים למוות גם את השוטרים היהודים, ביניהם וינר ומשפחתו. רק שוטרים מעטים הצליחו להתחמק מהגורל שציפה להם בטרבלינקה.

ההעברה לגיטו הקטן

כעבור שבועיים העבירו אותנו הגרמנים למחנה עבודה, ואנו כינינו אותו הגיטו הקטן. סגרו אותנו בתוך שלושה רחובות, רחוב אחד מיועד לרווקות, אחד לרווקים ורחוב אחד לזוגות נשואים. בדירת שני חדרים קטנים קיבלתי חדר יחד עם ארבע בנות. בחדר השני התגוררו שלוש אחיות מהעיר לודז׳, שבפרוץ המלחמה הגיעו לכאן. אחת האחיות היתה נשואה, השנייה מאורסת והשלישית, שרה, היתה רווקה. אני זוכרת את שמה כי היתה הדמות החזקה והמובילה ביניהן. היא שכנעה את אחיותיה לגור יחד, למרות שהזוג הנשוי היה רשאי לגור בין הזוגות הנשואים. אבל היתה כאן טרגדיה, אחת מני רבות בזמן הזה.

שלוש האחיות ובעלה של אחד מהן עברו למזלן הנדיר, בשלום את הסלקציה. לזוג הצעיר היה בן פעוט בן שנתיים וכאשר נערכה הסלקציה הילד היה אצל סבתו ושניהם — הילד וסבתו — נשלחו לטרבלינקה. מאז היתה האם שרויה בדיכאון, היא בכתה על הילד ללא הפסק ודרשה להצטרף אליו.

כל הזמן הביטה בתמונות של ילדה ובכתה. הם חשבו שאם האחיות תהיינה ביחד, אז שרה תצליח להשפיע על אחותה ולהשתלט עליה, אבל דבר לא עזר והאם הצעירה איבדה את עשתונותיה ושפיותה לא חזרה אליה. הם חיפשו תרופות, היו בידיהם מרשמים, אבל בגיטו לא היו תרופות. מכיוון שהיו בעלי אמצעים, השיגו את התרופות בעזרת גויים שעבדו במקומות העבודה המעטים שהגרמנים עדיין העסיקו בהם גם יהודים. אך דבר לא הועיל, מצבה של האם השכולה הלך ורע ולא נמצא בגיטו אף רופא עצבים מומחה שיכול היה לעזור.

היא נתקפה פרצי השתוללות בהם צרחה והתפרעה וקרוביה התקשו לרסן אותה. הדבר השפיע גם עלינו, נערות צעירות שנותרו לבד מכל משפחתן. שתיים משותפותי לחדר מצאו מקום מגורים אחר.

במשך היום עשינו כל מיני עבודות, ניקינו את המחנה ואת החצרות ובלילות לא יכולנו לישון. גם אני נהגתי להסתכל בתמונות ולמרר בבכי. לאחר מה שקרה עם השכנה גזרתי על עצמי איפוק, מחשש שיקרה לי דבר דומה. הדברים נחרטו בזיכרוני ומלווים אותי. כאשר הייתי מדוכאת, חששתי מאובדן עשתונות. כל בוקר, לאחר המסדר, נשלחנו לעבודה. אחי שלמה היה ספר וכאשר הגרמנים הקימו מספרה בגיטו הוא התקבל לעבודה במקצועו.

מנדל

דאגתי למשפחתי גברה ומחשבותי היו עמם. מה קורה להם והיכן הם נמצאים, עדיין לא ידענו על טרבלינקה ושהם כבר לא בחיים. לעתים גם הרהרתי במנדל ומשפחתו ומה עלה בגורלם, כאשר באחד מן הימים ממש טרם התחלת שעת העוצר, נשמעה הקשה קלה על הדלת ולהפתעתי הרבה בפתח עומד אורח, מנדל. מרוב התרגשות ובלבול ניתקה לשוני. לא התראינו כבר מעל לשנה והמפגש הפתאומי עורר בי זיכרונות מן העבר הלא כל כך רחוק. ואיך השתנו חיינו! חלו תהופוכות דרמתיות, חלומותינו נרמסו. של מנדל, העליה לישראל ושלי — לבקר את משפחתי בצרפת. אובדן ביתנו ועתידנו. מנדל סיפר לי שהוא מתגורר זמנית עם סבינה בעליית הגג באותו הבית, וביקש לשמור על סודיות מוחלטת. כאשר נודע לו על מקום מגורי הוא בא לנחם אותי. הייתי המומה מעצם המפגש הפתאומי ולא שאלתי דבר. מנדל ביקר אותי עוד מספר פעמים ובפעם האחרונה שראיתיו הוא הודיע לי שלא יבוא יותר, ולא פירט, ואני לא שאלתי. בתומי חשבתי שסבינה אינה מסכימה לביקוריו אצלי. עברו ימים ושבועות עמוסים באירועים דמרטיים, פחדים ואימה, ואת מנדל לא ראיתי יותר. כעבור מספר שבועות פגשתי חברים מתנועת עקיבא שרק בודדים נותרו בחיים. נודע לי על הטרגדיה שפקדה את מנדל ומשפחתו, בזמנו משפחת ברקוביץ שילמה לגוי פולני כסף רב תמורת מחסה והגוי הסגיר אותם לגרמנים, וכולם נרצחו. מלבד סבינה שהצליחה לברוח, ואחרי תלאות רבות הגיעה לגיטו הקטן. באחד הסלקציות בגיטו התגלה שאינה רשומה והיא הוצאה להורג. לעיתים אני מהרהרת במנדל. אני, אחרי כל תלאות המלחמה הגעתי ארצה. אילו מנדל, שכל רצונו היה להגיע ארצה, היה נשאר בהכשרה יתכן והיה נשאר בחיים.

העבודה בגיטו הקטן

תחילה הוצבנו לנקות את הרחובות, החצרות והשירותים בגיטו הקטן. אחרי כן הוציאו אותנו לגיטו הגדול, שם התגוררנו לפני האקציה. הדירות המוכרות, שעד לא מזמן שקקו חיים יהודיים, היו עכשיו ריקות מאדם ועלינו הוטל לאסוף את הפריטים שהותירו המגורשים ולהביאם למקום אחד ולציין אותם בערימות: דברי זכוכית לחוד, דברי כסף, סכו״ם, מצעים ורהיטים — לכל סוג, ערימה נפרדת. בקיצור, כל הרכוש שהיה לנו נערם.

לאחר שהסתיימה מלאכת האיסוף, באו גברים עם עגלות וסוסים והובילו את הרכוש הממויין לרחוב גריבלדי, לבתים הריקים מיהודים, שהפכו למחסנים של הרכוש היהודי. לכאן הגיעו הגרמנים, בחרו את הנחוץ להם ושלחו לבתיהם בגרמניה.

מעשה הווילונות

חששתי מאוד שיום אחד איאלץ להגיע לדירתנו ממנה גורשו בני משפחתי. חששתי שאיאלץ לחזור לדירת המשפחה לבדי ואצטווה לאסוף את המטלטלין שלנו עבור הגרמנים הרוצחים. איך אוכל? המחשבות לא נותנות מנוח. לא, לא אכנס לדירתנו. אבל אני חייבת בפעם האחרונה לראות, לבדוק, אולי משפחתי נמצאת שם. אולי זה היה חלום בלהות שחלמתי. מערבולת המחשבות מבלבלת, הכן והלא מתחלפים בקצב נוראי. יום אחד, מה שחששתי ממנו אכן הגיע. החלטתי שכאשר היום יבוא לא אוותר. מחובתי לראות את דירתנו, ייתכן שזו תהיה הפעם האחרונה.

באחד הימים הביאו אותנו הגרמנים לדירתנו. לבי מתכווץ ואני מבולבלת. רעד אחז בגופי, עיני חיפשו את היקר לי, אך הכל ריק. היכן אתם יקירי? האם ייתכן שכאן גדלתי, שכאן ביליתי שנים מאושרות? בית זה היה מלא חיים. אמי, אחים, ילדי אחי, גיסתי. ממול, בכל כניסה, היו שכנים, חברים וחברות, ורק לפני חודשיים היה הגיטו הגדול והבית שלנו שנמצא על גבול הגיטו — מרכז העיר. השדרה היפה ובה עצים, פרחים וספסלים חצתה את העיר לאורכה, מכיכר השוק הקטן החדש ועד הפארקים בסופה, והכנסייה הגדולה "יאסנה גורה", שעל פי האמונה הרווחת התרחש בה נס גדול לפולנים. מרכז חיי העיר, טיילת, חנויות, ובחצר האחורית של ביתנו שכן בית קולנוע "נוושיצי". הכל תסס, המה בני אדם, וכעת הכל מת, ריק, ריקנות של בית קברות, עיר רפאים. אך לא לגמרי. מטרים ספורים מכאן חיים הארים, עובדים ומבלים, באותו מקום שילדים יהודים שיחקו וצחקו. הקול היהודי הומת על ידי הנאצים ואני נמצאת בדירתנו, מבולבלת ממחשבות וזיכרונות. אני תמהה שהבית עומד על כנו, עומד ורק הם אינם. עיני בודקות, אולי יופיע מישהו מבני משפחתי? הדירה כבר ריקה מרהיטים. דומיה. משותקת אני עומדת בתוכה. ריקנות צולבת סביבי ובתוכי. אך לפני שבועות ספורים הם היו כאן ואני איתם. משפחה אוהבת, מפנקת, תומכת, משרה ביטחון. עם יקירי ביליתי כאן את כל שנות חיי ועכשיו דממה. קולם מהדהד באוזני ואני רואה אותם כאן בדמיוני. לא נפרדנו. יצאנו מכאן לפני שבועות ספורים. כולם יחדיו עם כמה חבילות. חרוטה בזיכרוני היד הנאצית המורמת ובידה מקל, ובתנועות המקל הם חורצים את גורלנו. תוך כמה דקות אתם נעלמים מעיני כאן, ממקום זה, ולא ראיתי אתכם יותר בחיים ואנו לא נפרדנו. ואולי אתם מצפים לי ולא הגעתי. רגשי אשמה שולטים בתוכי על כי הנחתי להם ללכת ואני נותרתי כאן, ואני עומדת חלושה, חסרת אונים, נשבר כוחי, אבד ביטחוני. אני עומדת בדממה הכואבת, משותקת, האבל יושב כאן דומם ומדמם. כאן ביליתי כל שנות חיי בחלומות נעורים, תוכניות ותקוות לעתיד ורוד ומאושר. לפתע הכל קרס, הומת הכל בליבי, בנפשי, מחיי וזהותי לא נותר דבר, לא נותר דבר, אף לא פיסת נייר. הומת גם הכל בלבי, בנפשי, מחיי וזהותי ולא נותר דבר. מול עיני המראה

הקודר של דירתנו העזובה, מרוקנת מחיים ושדודה מכל תוכנה. אני שוקעת בעצב עמוק וזעם של נקם המרטיט את דמי. העבר והעתיד מצאו כאן את מותם. צעקה אונסת, חונקת את גרוני והיא נותרת שם, בתוכי. דמעות צער ועצב על חורבן ביתי, משפחתי, חורבן כל יהודי עירנו ועמנו, חורבן שעדיין לא ידעתי שאין ממנו חזרה. עדיין לא ידעתי שלעולם לא אראה את משפחתי, את ביתי, שזה סופי, שזהותי לא תוחזר לי. תחושת זעם כלבה בוערת עולה ומתפשטת בי לנקום ברוצחים. התסכול כפרפר פגוע כנפיים ללא יכולת לעוף. אני שבויה בידי רוצחים ללא יכולת לעשות דבר. ולפרידה עיני מבקשות לאחוז במה שנותר, להצמיד ללבי, לזיכרוני, בכאב ובאהבה לעד. וכטובעת אני מחפשת לאחוז בדבר מה, באיזה חפץ. עיני נתקלות בדבר היחיד שעוד נותר — הווילונות — אותם וילונות שהכרתי. בדחף פתאומי החלטתי לא להשאיר אותם לגרמנים. לא! סיכנתי לשם כך את חיי.

כמעט כולנו לקחנו לנו פריטים שונים, כגון: קופסאות קפה, קקאו, סוכר וכדומה. מצעים שמצאנו כרכנו סביב גופנו, דברים נחוצים לנו לקחנו לעצמנו ואת שאר הדברים מכרנו לגויים ובתמורה קנינו מזון. הדבר היה כרוך בסכנת נפשות.

גופי היה די מלא. אף על פי שכבר ירדתי במשקל, עדיין הייתי מלאה. בכל זאת, ללא מחשבה יתרה, לקחתי את הווילונות. כרכתי אותם סביב גופי וקשרתי עם חבל מתחת לשמלתי. בכניסה למחנה כבר עמדו קבוצות עצירים שהגיעו לשם לפנינו והגרמנים ערכו עליהם חיפוש. הגרמנים פקדו עלינו לשים על הארץ את כל הדברים שנטלנו עמנו. מי שיימצאו אצלו דברים נוספים — יוצא להורג. כולם זורקים את המצרכים שהיו מוחבאים אצלם ועל הארץ נוצרות ערימות של דברים שונים מהרכוש שלנו שהשארנו אחרינו בימי הגירוש. גם אני רציתי לזרוק את הווילונות, אבל הם היו קשורים מתחת לשמלתי, לא אוכל לפרום את החבל מבלי להרים את שמלתי. אבל הגרמנים מתרוצצים סביבנו. ואינני יכולה לעשות דבר מבלי למשוך את תשומת לבם של הגרמנים. במתח רב שקלתי את המצב. אני אבודה. יהיה אשר יהיה, חשבתי, ונשארתי עם הווילון. המתח היה נורא. לא ראיתי מוצא והייתי בטוחה שאני אבודה. הגרמנים התעייפו כנראה מהחיפושים שערכו לקבוצות

הקודמות ואנו עברנו בלי חיפוש. אחרי כן, כשסיפרתי על כך לאחי, הוא כעס מאוד. אלה היו הפריטים האחרונים של משפחתי. הפעם קרה לי נס, אבל מאז לא נטלתי עמי שום דבר. מאוחר יותר גם העבודות האלה הסתיימו. הבתים שלנו רוקנו מתכולתם והמחסנים ברחוב גריבלדי התמלאו.

המרד הקטן – 22.1.1943

בארבעה בינואר 1943 בבוקר יצאנו, כרגיל, לעבודה. לפנות ערב היינו בדרכנו חזרה למחנה כאשר הגיעו אלינו שמועות שדבר־מה קרה בגיטו. זה אומר סלקציות, חללים, המתה. הפחד המתמיד התגבר. לפני המחנה כבר התאספו קבוצות שחזרו מהעבודה והגרמנים סביבנו השתוללו והתרוצצו, מכים בשוט ללא אבחנה. גרמני אחד עלה על חבריו באכזריותו. הוא התרוצץ עם כלב ושוט והטיל סביבו אימה. עמדנו במסדר בחמישיות שעות ארוכות, מתמוטטים מרוב עייפות, מפוחדים, לאחר יום עבודה ולאחר הליכה מן המחנה לעבודה וחזרה, מתקשים עכשיו לעמוד במקום כאשר הם מטילים עלינו אימה והם חגורים קרבית. הז׳נדרם עם הכלב מתרוצץ סביבנו ומכה בשוט, מסמן לכלב לנשוך עד זוב דם.

זוועה זו נמשכה שעות. לאחריה החלו להוציא מהשורות כל עצור עשירי. הגרמנים ציוו עליהם לחפור בורות והם נורו ונקברו שם מול עינינו. אחרי הזוועה הזו נתנו לנו להיכנס למחנה. היתה כבר שעת לילה מאוחרת, היינו נתונים בעוצר ולא ידעתי דבר על אחי. מפי חברותי לחדר, שלא יצאו לעבודה באותו יום נודע לי שבבוקר, לאחר שהקבוצות שלנו יצאו לעבודה, הגרמנים הקיפו את המחנה וציוו על כולם לצאת למגרש שלפני הגיטו. עד מהרה נודע שבכוונתם לערוך שוב סלקציה. עציר בשם פישלביץ, שהיה ברשותו אקדח, קפץ מהשורה, כולו נחישות להרוג גרמנים. לרוע המזל שלו ושל כולנו, האקדח לא פעל ופישלביץ התנפל בידיים ריקות על מפקד האקציה ופצע אותו. אחריו קפץ עציר נוסף בשם פיינר, שברשותו סכין, ושניהם הצליחו בידיים ריקות רק לפצוע כמה גרמנים. תחילה היו הגרמנים המומים, אבל תוך כמה

שניות התאוששו והרגו את שניהם. כך הסתיימה ההתנגדות בגיטו עוד בטרם החלה. ביום הדרמאטי הזה, רווי האירועים והקורבנות, נשלחו שתי האחיות, שותפותי לדירה, שרה ואחותה הלא שפויה, לרדומסקו עם שאר האנשים שנבחרו על ידי הנאצים.

שרה היתה אשת חיל. היא הצליחה לקפוץ מהרכבת ולמשוך אחריה את אחותה המטורפת. הן הגיעו לכפר כלשהו. כדי להשיג מזון היתה שרה חייבת להיכנס לבתי הגויים, אבל אחותה המטורפת התנגדה, היא התפרעה וחיבלה במאמציה של שרה. שרה היתה אשה בריאה וחזקה, אחותה היתה מצומקת בעקבות מחלתה. שרה התכוונה לחזור למחנה דרך היערות, זה היה המוצא היחיד. גם במחנה היינו צפויות כל רגע להשמדה וגם בחוץ, בצד הארי, חיכה אותו גורל, כי הגויים הלשינו ולא היה כל סיכוי. זוהי הסיבה להשמדת שישה מיליון יהודים, העובדה שהפולנים לא אפשרו לנו להסתתר ורבים שהיו כבר בחוץ חזרו לחיקם של הגרמנים מפני שלא היה מפלט.

כעבור כמה ימי נידודים ביער, הגיעה שרה למסקנה שאינה מסוגלת יותר להשתלט על אחותה ובמוקדם או במאוחר שתיהן יפלו לידי הנאצים. בהחלטה קורעת לב השאירה את אחותה ביער ותוך סכנת נפשות הצליחה לחזור למחנה, וזאת כשלושה שבועות לאחר שנשלחו להשמדה. את זאת סיפרה לנו כאשר חזרה.

לאחר השחרור נודע לי ששרה שרדה וגם גיסה, הבעל של אחותה, והם נישאו. אינני יודעת מה קרה עם האחות המטורפת. קרוב לוודאי שהגויים הסגירו אותה לידי הנאצים.

עוד מעשה הונאה

בתגובה הוציאו הגרמנים באותו בוקר עשרים ושבעה אנשים מהשורות, העמידו אותם לקיר לעיני כולם וירו בהם בדם קר. כמה מאות נבחרו למשלוח מהקבוצות שחזרו זה עתה מעבודה מפרכת. הם נשלחו לרדומסקו ומשם לטרבלינקה. באותו היום רצחו הגרמנים עוד עשרה אנשים, הם הוכו בקתות הרובים בתוספת נשיכות הכלבים הרצחניים.

יום אחד הודיעו הגרמנים על פתיחת הרשמה של יהודים שרצונם לנסוע לפלשתינה כעסקת חליפין עם גרמנים השוהים שם. הדבר היה תמוה בעיני. לא האמנתי. כעבור מספר ימים הודיעו הגרמנים שהרשימה סגורה. רבים שלא הספיקו להירשם הצטערו על כך מאוד.

כעבור מספר שבועות, בעשרים במרץ 1943, בחרו הגרמנים מהרשימה את האנשים שלא היו נחוצים להם כעת, בעיקר את האינטליגנציה, וציוו עליהם להתייצב לצורך נסיעה לפלשתינה. בתחבולה זו הוצאו מאה עשרים ושבעה אנשים, בעיקר רופאים ועורכי דין, שהובלו על מכוניות ונלקחו לבית הקברות ושם נרצחו. היתה זו תחבולה אחת מני רבות להוליך אותנו שולל.

במצבנו הטראגי היו גם קוריוזים. אחד מהם קשור בזוג שהיה בין הנרשמים לנסוע לפלשתינה. הזוג הגיע רק בחציו, כלומר, האשה הגיעה והצטרפה לקבוצה ואילו בעלה, שעבד במחלקה אחרת, לא הגיע. כאשר המכוניות עמדו לעזוב את שטח המחנה, האשה התחננה שימתינו לבעלה שמתעכב בעבודתו. הנאצים סירבו להמתין למרות כל תחנוניה והאשה החליטה לוותר על הנסיעה, וכך ניצלו שניהם לעת עתה מגזר דין מוות. למחרת נודע לנו לאיזו פלשתינה נסעו. גם נודע על התעללות קשה בקורבנותיהם לפני שירו בהם.

בקבוצה הזאת היו שני מכרים טובים שלי, פראניה מבית פישפן ובן זוגה, ממשפחת הורוביץ. פראניה היתה אחות של חברתי לספסל הלימודים מיניה, ובעלה היה בנם של שכנים, עורך דין במקצועו.

העבודה בז'נדרמריה

בוקר אחד, כאשר עמדתי במגרש לפני צאתי לעבודה, הבחינו בי שלוש הנערות שהיו בעבר שכנותי. הן קראו לי להצטרף למקום עבודתן. הן עבדו בניקיון מגוריהם של שוטרי הז'נדרמריה. חששתי מאוד, אבל הן עודדו אותי לנסות. העבודה היתה נוחה לי, כי היו אלה ימי החורף הקשים שגרמו לי לקפוא מקור בעבודות שעשיתי

לפני כן. היה לי קושי נפשי לעבוד בדירות של הז׳נדרמרים, אך למזלי הם לא נמצאו בדירתם בשעות העבודה שלי. באותו מקום עבדו, כאמור, גברים יהודים בתחזוקה. שם הכרתי את שמוליק. לא היה זה גבר חלומותי. מראהו שגרתי למדי ולא היה בו דבר מושך את הלב, אך היה לו חוש הומור, חוכמה ואנרגיה רבה. הייתי שבורה ואדישה למתרחש סביבי ובזכות תכונות אלה של שמוליק הוא משך את תשומת לבי ואנו התקרבנו. לא רקמנו חלומות לעתיד, חיינו רק את היום. אף לא ידענו אם נעבור בשלום את היום, צמודים למוות מתמיד.

נלקחנו לעבודות שונות ובתום יום העבודה עמדנו בתור לקבל קצת מרק עלוב ומנת לחם. היינו מבולבלים, נתונים בטראומה, מתקשים להבין כיצד נותרנו תוך דקות מעטות ללא בית, ללא משפחה, משוללי חופש, נתונים ביד מרצחים סאדיסטיים. היו אלה ימי חרדה קשים כשאנו מתלבטים בשאלה לאן נלקחו בני משפחתנו. החלו להגיע שמועות שיהודי צ׳נסטוחוב כבר אינם בחיים, שהושמדו על ידי הנאצים. לא יכולנו להאמין שתוך ימים ספורים קופדו חייהם של ארבעים אלף איש, בני עירנו.

עד מהרה השמועות אושרו והפכו לעובדות, וזאת הודות לאחדים מבני עירנו שהצליחו לברוח מטרבלינקה ולהגיע לגיטו. הם סיפרו על סופם של יהודי עירנו. דבריהם נשמעו כחלום בלהות, כהזייה נוראית. חשתי תדהמה, שיתוק וחוסר אונים מול מכונה אכזרית ומשוכללת, מכונה ענקית חובקת עולם.

לאחר שהתאוששתי קצת, ניעור בי רצון עז להישאר בחיים ולנקום בנאצים הארורים, אך נותרנו מעטים, חסרי כל מול שלטון אכזרי שתיכנן להשמידנו בשיטות רבות. היתה זו מלחמת קיום שנמשכה עשרים וארבע שעות ביום, מלחמת הישרדות יומיומית.

במצב זה, כאשר לצל המוות היה נוכחות מתמדת ולא ידענו מה יביא יום, נרקמו כנגד כל הסיכויים קשרים רומנטיים. רובנו היינו צעירים שלא נותר איש ממשפחתם. זוגות רבים הופרדו, כאשר אחד מהם נשלח לאבדון והשני נותר לבד. התמזל מזלי להיות בין המעטים שנותרו עם בן משפחה כלשהו, שכן אחי שלמה נותר עמי. אי הוודאות הולידה כמיהה לקירבה, לאהבה ותמיכה נפשית. שותפות הגורל קירבה וכך נוצרו זוגות רבים. היות ובנים

ובנות התגוררו ברחובות נפרדים, גרתי בנפרד מאחי שלמה. היינו נפגשים בזמן הפנוי שלאחר שעות העבודה ועד תחילת העוצר. למרות המחזורים הרבים, הסתפקתי באהבתו ובתמיכתו של אחי. הייתי שרויה ביגון כבד. התנאים לא תאמו את החלומות הוורודים של ימי הנעורים.

המגורים בדירה אחת עם האשה שאיבדה את שפיותה, מצוקתה ומכאוביה באו לידי ביטוי בצעקות ואובדן שליטה עצמית והעמיקו את מצוקתי. לכן הייתי מרוצה שהזדמן לי להחליף את מקום עבודתי ובעקבות כך גם את מקום מגורי.

המשכתי להיות מחוזרת, אך המצב לא התאים לרומנטיקה. האמת היא שלא רגשי אהבה קירבו אותי אל שמוליק, אלא הצורך במשענת ותמיכה ועוד יותר — חוש ההומור שלו. היות ועבדנו באותה מחלקה, אכלנו יחד בהפסקות. שמוליק היה קונה קצת מזונות מעבר למה שהוקצב לנו על ידי הנאצים. ניתן היה לרכוש דברי מזון אצל הגויים המעטים שעבדו בבית החרושת לתחמושת, שבו עבדנו כעבדים משוללי זכויות, סגורים ומסוגרים ובתנאים מחפירים. הגויים היו חופשיים ועבדו תמורת שכר. לי ולאחי נגמר הכסף שהבאנו עמנו לפני הגירוש. היינו צעירים ולא ידענו להצטמצם. לכן ביקשתי משמוליק שכאשר אנו אוכלים יחד, נצרף אלינו את אחי שלמה. אך לא תמיד הוא נענה לבקשתי. בסופו של דבר נפרדתי משמוליק על רקע זה. הוא ניסה להחזיר אותי אליו, אך לא סלחתי לו מעולם.

ימי נעורי

הייתי אז בת שמונה־עשרה והכל השתנה בצורה דראסטית בתוך מערבולת זו של התרחשויות. איבדתי את נעורי ואת אישיותי. איבדתי את הביטחון. כעבור חודשים מעטים סולקנו מן העבודה בז׳נדרמריה וזה היה לטובה וגם עוד נס, מפני שזמן־מה לאחר שסולקנו מהעבודה שם, ערכו הגרמנים שוב סלקציה ושוב חזרו על עצמם אותם אירועים: קרב בין הגסטאפו לבין הז׳נדרמריה על השליטה על הנותרים בגיטו. אלה סילקו בסלקציה את העובדים

היהודים שעבדו בגסטאפו, ואלה סילקו את העובדים שעבדו בז'נדרמריה. את כולם רצחו הגרמנים בבית הקברות. בין שאר הקורבנות היו בת דודתי חיה ובעלה מוטי לבקוביץ', צעירים כבני עשרים וארבע, שעבדו בתחזוקה אצל הגסטאפו. הז'נדרמרים הוציאו אותם להורג בזמן הסלקציה, שאני ניצלתי ממנה בזכות העובדה שכבר לא עבדתי שם.

בדרך כלל העבודה אצל הגסטאפו או הז'נדרמריה נחשבה לעבודה בטוחה, אך פעמים רבות זה נגמר ברצח העבדים. הגסטאפו והז'נדרמריה ניהלו את מאבק השליטה על היהודים בעיקר בגלל ההון היהודי, הון של שישה מיליון יהודים נרצחים.

עוד טרם הגירוש, היהודים העובדים אצל הגסטאפו או הז'נדרמריה נחשבו לבני מזל. התעודה המוכיחה על כך נחשבה כביטוח נגד כל הפרעות.

יאנוש וילינגר

יום אחד נתקלתי בגיטו במכר, יאנוש וילינגר שמו. הוריו ובני משפחתו היו שכנים שלנו ברחוב אליאה 12. הוא היה כבן עשרים וחמש, נשוי ואב לתינוק כבן שנתיים. הוא גר בעיר טרנוב, ועם פרוץ המלחמה חזר אל הוריו בצ'נסטוחוב. שאלתי אותו איפה הוא עובד ומה עם רעייתו. והתפלאתי שלא פגשתי אותם עד כה. הוא סיפר שנשלח לטרבלינקה באקציה ולאחר אין סוף תלאות וסכנות הצליח לברוח משם ולהגיע חזרה לכאן, לגיטו.

כולי רועדת שאלתי אותו על משפחתי ועל המקום הנורא ההוא. יאנוש סיפר לי על משפחתי ועל שאר היהודים שהובלו לשם, איך הגיעו לשם ואיך הושמדו במהירות מאות אלפי יהודים בגזים. עוד סיפר יאנוש על הזוועות, על הברוטאליות ועל הסאדיזם של הגרמנים. לא הבנתי מה הוא סח ושאלתי אותו על מה הוא מדבר, האם הוא מפנטז? לא ייתכן. בני אדם הם לא ערימות נייר. איך זה אפשרי להשמיד תוך כמה דקות בני אדם? אינני מסוגלת לקלוט את גודל האסון שנפל עלי בעוצמה כה אדירה וזעזע אותי עד עילפון. לא האמנתי. הם הושמדו! חרב עלי עולמי. אני נופלת,

שוקעת באפילה ביגון. קיוויתי שבתום המלחמה ניפגש ונלכד את השברים. אני לא מאמינה, דבריו נשמעים לי דמיוניים. אולי משהו אצלי לא בסדר ואני לא מבינה את דבריו, אני לא מסוגלת להקשיב עוד. משפחתי היקרה, ילדים, האחיינים שלי. עצב עמוק ורגשי זעם מציפים וצועקים: לחיות ולנקום ברוצחים.

מה חשבה אמא ברגעים שלפני המוות? איך הרגישה כאשר הצטוו לרוץ עירומים למקלחות? ההשפלה, הסבל. אמי היתה מאוד קשורה אלי וכל כך דאגה לעתידי. מה חשבה כאשר הגרמנים הפרידו בינינו? כל חיי אני חיה ברגשות אשמה על שרק אני שרדתי מכל משפחתי. בדקות האחרונות בחייה אולי חשבה אמי שאשרוד ואנקום את השפלתם וסבלם ומותם הנוראי. אך בכוחי רק לסבול, לזכור ולהשאיר עדות לדורות הבאים. אולי לפחות בכך אגשים בזאת את בקשתם האחרונה של המעונים למוות. יאנוש המשיך וסיפר על ילדי אחי זליג, על ההתעללות באחי שעיה, אולי כדי להענישו על יופיו, על גבריותו. לא יכולתי, לא הייתי מסוגלת לקלוט את דבריו. כעת אני סובלת יסורים נוראים כשאני מעלה את הדברים על הכתב. כל זה שמור בתוכי, בנשמתי, לעולם. מאז ומתמיד גורמת לי המילה השמדה ליסורים. כדי להקל על עומס האסון הטמון במילה זו אני משתמשת במילה רצח, במקום במילה השמדה.

לא רציתי לשמוע יותר, אבל יאנוש הוסיף וסיפר שמכל טרנספורט שהגיע לטרבלינקה בחרו הגרמנים כמה אנשים לעבודה וכל השאר הומתו מיד. כדי לא לאפשר לקורבנות להתוודע לאמת, הוסווה המקום כמקלחת וכך הוכנסו למלכודת הגזים ממנה לא יצאו. יאנוש סיפר שאחי זליג חי ומתכונן לבריחה לכשימצא קבוצה מתאימה.

היהודים המעטים שניצלו זמנית ועבדו שם היו בכוננות לקראת בואו של טרנספורט נוסף. הם ציפו בקירבת הכניסה למחנה מתוך כוונה לראות מי מגיע, וכאשר הטרנספורט הגיע והגרמנים ציוו על האנשים להתפשט, כביכול לקראת רחצה, בשלב זה אחד מהעובדים, כנראה מכר, הבחין בזליג תפס וזרק אותו לערימת הבגדים ולחש לו להתחבא שם עד שהוא יחזור ויוציא אותו משם.

כאשר החשיך, הוציא המכר את זליג משם וכך ניצל אחי זליג בנס, באופן זמני.

מאוחר יותר הגיעו למחנה שלנו שני אחים, תאומים זהים. אינני זוכרת את שמם אך היכרתי אותם מאחר שעבדו בבית מרקחת ברחוב אליאה 10. גם הם ברחו מטרבלינקה וסיפרו את כל שאירע שם ליהודי צ׳נסטוחוב ולכל היהודים שהובאו לשם. הם סיפרו איך אחי זליג ניצל ואת תוכניתו לברוח כאשר תהיה לו קבוצה מתאימה. אני חושבת שבגלל מראהו היהודי הטיפוסי נמנעה ממנו הבריחה. כך נודע לי על טרבלינקה ועל מה שאירע שם ליקירים שלנו ולכל יהודי אירופה. מאוחר יותר נודע לי שזליג עם קבוצות אנשים הומתו בניסיון למרד.

המעבר להסג

אחרי הפסקת עבודתי בז׳נדרמריה התחלתי לעבוד בהסג, בבית חרושת לנשק. הגעתי למחלקה בשם רקאליברירונג ולהפתעתי הרבה פגשתי שם את בלה, חברה מתנועת הנוער עקיבא. היא עבדה ליד מכונת קונטרול והמליצה לי להצטרף לעבודה ליד המכונה הזו, שלטענתה היא יותר קלה מהאחרות. נוסף על כך, חברה שמוליק היה מכונאי ואחראי על פעולתן התקינה של המכונות וכך, בעת מצוקה, עשויה הפרוטקציה שלו להועיל. קיבלתי את המלצתה והחבר שלה סידר לי שם מקום. העבודה במחלקה זו התנהלה בשתי משמרות, של יום ושל לילה. כאשר עבדתי במשמרת היום נפגשתי עם אחי שלמה בכל יום. במשמרות הלילה כמעט לא נפגשנו.

יום אחד, היה זה בתאריך העשרים וחמישה ביוני 1943, בשבוע בו עבדנו משמרת לילה, הייתי בגיטו בשעות היום כאשר לפתע, אחרי הצהריים, שמעתי קולות מהומה ויריות. רצתי לחלון, הבית שבו התגוררתי שכן ליד הגדר של הגיטו, ראיתי גרמנים חבושים קסדות ורובים שלופים בידיהם, הקיפו את הגיטו במכונות ירייה והתיישבו בעמדות קרב. הרמקולים הודיעו על עוצר בגיטו. מחסלים אותנו, את ״השאריות״ של יהודי צ׳נסטוחוב, חשבתי. עמדתי בקירבת החלון כדי לראות מה קורה. לא יכולתי ליצור קשר עם אחי כי הוכרז עוצר. הייתי לבדי בכל הבית, כולם היו בעבודה ולא היתה כל אפשרות לקבל מידע על הנעשה. הייתי מודאגת מאוד ממה שעומד לקרות. מכונות ירייה סביב הגיטו ואין כאן איש מלבדי. כן, זה חיסול, זה הסוף. עוד מעט כבר לא נחיה. לא נפרדתי מכל משפחתי וכבר לא אפרד גם מאחי שלמה. בהמתנה דרוכה לבוא הקץ לחיינו אני עומדת צמודה לחלון, מביטה החוצה. מה יהיה? מה קורה?

חיסול הגיטו – 25.6.1943

ראיתי שבמגרש סביב לגיטו חונות מכוניות של הז׳נדרמריה ואנשי הז׳נדרמריה מוציאים מהגיטו אנשים שידיהם מורמות ומעלים אותם על המכוניות. זה הסוף, חשבתי. לפחות שאספיק להיפגש עם אחי. לפתע הודיעו הגרמנים ברמקול שעובדי הסג צריכים להתייצב במגרש תוך חצי שעה, ומי שלא יגיע — לא יוכל לחזור לעבודה. מה כוונתם, מה עלי לעשות? להתייצב? ומה עם אחי שלמה, האם עוד נתראה? הלבטים קשים. אני חייבת להחליט. הסַפרים נחוצים כל עוד נחוצים עובדים, חשבתי. אם לא אתייצב עכשיו, הדבר יתפרש כסירוב מצדי. אין לי עם מי להתייעץ. המחשבות רצות וכך גם הזמן. ייתכן שזו שאלת חיים ומוות, ללכת לעבודה להסג או לא?

ברגע האחרון החלטתי ללכת. לקחתי מהר את התמונות, הדבר היקר ביותר שנותר מחיי הקודמים. לא לקחתי איתי שום ביגוד ואחר כך סבלתי בשל כך.

חיסול הגיטו בא עקב גילוי הנאצים את דבר תוכנית ההתקוממות בגיטו.

הובאנו להסג. היינו מודאגים מאוד, ואף על פי כן עבדנו בלילה כרגיל. בבוקר לא החזירו אותנו לגיטו אלא למקום מגורים זמני, בהסג, לביתן ששימש לצרכים מסחריים. באולם ארוך שבקומה השנייה רוכזו הנשים. הגברים רוכזו במקום אחר. אחרי עבודת הלילה שכבנו על הרצפה אכולי דאגה לגבי מה שזוממים הגרמנים לעולל לנשארים בגיטו. החרדה היתה עמוקה וכרגיל לא ידענו מה ילד יום, מה צפוי בעוד שעה. דאגתי מאוד לאחי שלמה.

כעבור שלושה ימים של ציפייה מלווה בחרדה ובשמועות שונות, הובאו להסג שאר היהודים מהגיטו, ביניהם אחי וחברי שמוליק. מפיהם נודע לי מה קרה בגיטו. הפרטיזנים שבקרבנו התכוננו למרד: אספו נשק, הכינו בונקרים, שבתוכם מדים ונשק גרמניים שנאספו תוך סיכון רב במטרה להתקומם בגיטו.

כשנודע הדבר לגרמנים, הם אספו את דיירי הבתים שבהם נמצאו הבונקרים עם הנשק, היכו אותם באכזריות, הובילו אותם לבית הקברות ושם רצחו אותם לאחר התעללות קשה בהם.

למחרת, כאשר כבר הייתי בהסג, ערכו סלקציה בגיטו ושוב הוציאו מאות אנשים ורצחו אותם בבית הקברות.

הגרמנים פוצצו את הבונקרים עם הנשק ובבונקרים רבים הסתתרו אנשים שלא התייצבו לסלקציות מתוך פחד שירצחו אותם. בתאריך העשרים ושמונה ביוני 1943 הכריזו הגרמנים על חנינה לכל המסתתרים. את אלה שהסגירו עצמם לבסוף הובילו הגרמנים לבית הקברות ורצחו אותם. את הנותרים הביאו להסג. הגרמנים הבינו שיש עוד אנשים בבונקרים ובעשרים ותשעה ביוני 1943 פוצצו את כל הגיטו. כך חיסלו את שארית הגיטו ואת כל אלה שעדיין הסתתרו. אלף יהודים, שארית הפליטה של יהודי צ׳נסטוחוב, חוסלו באותם ימים ספורים.

אני המשכתי בעבודתי בהסג וגם אחי שלמה המשיך לעבוד כספר. הגרמנים החלו להקים עבורנו מחנה קבע בהסג. ובינתיים ישנו על הארץ. חברי שמוליק עבד במחסן ארגזים שנועדו לאחסון תרמילי תותחים. המחסן היה שייך למחלקת הרקאליברירנוג ונמצא בסמוך לה. הארגזים נערמו לגובה של כמה מטרים. העובדים בטרנספורט סידרו אותם כך שבאמצע, בין הארגזים, נותר חלל ריק לצורך העברת מידע בסתר לגבי מה שקורה מחוץ למחנה. לעיתים הצליחו להשיג עיתון מעובדים פולנים שעבדו בהסג וגרו בעיר. בהפסקות האוכל, כאשר המאיסטרים הסתלקו מהמקום, היהודים עלו לבונקר לקרוא עיתון.

באחד הימים שלאחר חיסול הגיטו, כאשר ישבתי עם שמוליק לאכול בהפסקה מהעבודה, שמעתי לפתע צעקה מעלי ואינסטינקטיבית התכופפתי. נפלו עלי ארגזים. הרגשתי חבטה בגבי ואיבדתי את ההכרה. הסתבר שאחד העובדים עלה לקרוא עיתון ותוך כדי כך התמוטטו הארגזים מתחת לרגליו ונפלו למקום שבו ישבתי. התעוררתי מהעילפון והרגשתי שהכאבים קורעים את גופי. עדיין לא היתה מרפאה, רק תחליף מאולתר. כמה גברים הרימו אותי על אלונקה. רק שני רופאים היו במקום: ד״ר פשירובסקי, רופא כללי, וד״ר שפרלינג, רופא כירורג, שבלי צילומי רנטגן לא

יכלו לאבחן את מידת הפגיעה. לא היו אמצעים לעזרה רפואית ולא תרופות להקל על הכאבים. הכאבים היו כל כך חזקים, עד כי לא נתתי לאף אחד לגעת בי. כל נגיעה גרמה לי להתעלף. את שאר רופאי צ׳נסטוחוב שלחו הגרמנים זמן־מה קודם לכן ל״פלשתינה״.

באולם המגורים שלנו, בחלק האחורי, הוקם בית חולים זמני ובו עשר מיטות. לא היו תרופות בנמצא, מלבד כדורים להורדת חום. אף תרופה מאלה שקיבלתי לשיכוך הכאבים לא הועילה. האוכל היה אמנם טוב יותר, אך סבלי היה כה רב שלא אכלתי דבר מרוב כאבים. קיבלתי חום ואחיות יהודיות טיפלו בי. תחבושות היו האמצעי היחיד שעמד לרשותן.

כתוצאה מהתאונה נגרם לי שבר באגן וללא עזרה רפואית ותרופות היה הנזק שנגרם בלתי הפיך. מאחר ולא זכיתי לכל טיפול, ביקשתי לעזוב את בית החולים המאולתר וחזרתי לשכב על הרצפה. השכיבה על מצע הקש הדליל לא הקלה על מצבי, אך כאן לפחות אחי שלמה וחברי שמוליק ביקרו אותי לעיתים קרובות יותר. הייתי משוחררת מעבודה. לא הייתי מסוגלת ללכת עקב השבר במותן ובגיל שמונה עשרה הפכתי לנכה.

כעבור שלושה שבועות, מאז חיסול הגיטו, קרה דבר. התאריך היה העשרים ביולי 1943, בשעה עשר בלילה. כולם כבר ישנו כשלפתע נשמעו מלמטה קולות דרך רמקולים. הגרמנים ציוו עלינו לרדת למסדר. שוב מתרחשים דברים ומצבי בכי רע, אינני מסוגלת לרדת במדרגות ובמסדר חייבים לעמוד בקבוצת העבודה הקבועה, והקבוצה שלי עובדת במשמרת לילה. החלטתי שלא לרדת משום שלא הייתי מסוגלת למהר והכאבים ממש הציקו לי. ידעתי שפירוש הדבר גזר דין מוות. הראשונים לחיסול היו אנשים שלא היתה בהם תועלת — חולים, מבוגרים, חלשים וכל מי שהמאיסטרים לא חיבבו. ידעתי שאין לי כל סיכוי, גם חזקים ובריאים אינם עוברים סלקציות. נשארתי במקומי, כאשר אני מודעת לתוצאות. לפתע הגיעו חברי שמוליק ואחי שלמה ודרשו ממני לרדת. סירבתי. הם באו למרות שאסור היה להם להימצא במגורי הנשים, וסירבו לרדת בלעדי. הלבישו אותי ויחד החזיקו בי ותמכו בי כאשר ירדתי לאט לאט במדרגות. כבר היה כמעט מאוחר מדי כי הגרמנים החלו במסדר. כל קבוצה צריכה לכלול שלושים איש וכאמור, בקבוצות

הקבע. אחרי חיסול הגיטו הקטן וריכוזו בהסג הקימו הגרמנים קבוצות קבועות של 30 איש ואחראי על כל קבוצה לצורך ביקורת וגילוי מיידי אם מישהו הצליח לברוח מהמחנה או לחדור לתוכו. במידה שמישהו חסר או התווסף, האחראי על קבוצתו משלם בחייו. במסדר קבוצתי שאליו השתייכתי נמצאה כעת עבודה במשמרת לילה. ימים רבים כבר לא עבדתי, ולו התייצבתי שם הייתי מיועדת לחיסול כבר ללא סלקציה. לכן אף אחראי על קבוצתו לא הרשה לצרף אותי, וכל קבוצה שנתקלתי בה סירבה לאפשר לי להצטרף אליה. והגרמנים מתקרבים וסופרים. נצמדתי לקבוצה שעמדתי בקירבתה. הגרמנים כבר היו על ידנו והאחראי על הקבוצה לא הספיק לגרשני.

הגרמנים המשיכו לספור והקאפו של הקבוצה נשם לרווחה, כי הוא היה אחראי לכך שקבוצתו תכלול שלושים איש קבועים. אך הכל עוד לפנינו. אחרי המסדר ציוו עלינו לעבור למקום אחר ברחבת אולמות העבודה ולעמוד בחמישיות, כאשר הז׳נדרמריה והגסטאפו עומדים מצדינו. איך אחזיק מעמד כשאני מתמוטטת מכאבי תופת וחולשה? לאחר שכמעט לא אכלתי במשך שלושה שבועות, על אף שירדתי במשקל עדיין שקלתי חמישים קילוגרם. על פני לא ניכרו הסבל והכאב הודות לגילי הצעיר ובריאותי התקינה. תמיד זכרתי את דברי אמי, שכתשובה להערות של מכרים לגבי משקלי העודף, היתה עונה באמרה פולנית: ״כאשר השמן ירזה, הרזה ימות״. ואכן, ייתכן שבזכות זה נותרתי בחיים.

הסלקציה נערכה בעצלתיים וציוו עלינו לעבור ביניהם לאט לאט, אחד אחד, כדי שיבחנו אותנו מכל הצדדים, כמו היינו סוסים, אך האטיות הזו היתה לטובתי. הלכתי בראש מורם ועברתי את הסלקציה. אחי ושמוליק עברו במקום אחר את הסלקציה ועדיין לא ידעתי דבר אודותם. עדיין לא קיבלנו אות להתפזר, כלומר הסלקציה לא הסתיימה, עד אשר הנאצים יוודאו כי יש להם המכסה הרצויה. כולם עמדו ואני שכבתי על הארץ כל אותו הזמן, אחרי הסלקציה, כשהכאבים קשים מנשוא.

השעה היתה אחת בלילה. כל דקה היא סיוט מתמשך ומורט עצבים, האימה מטפטפת אט אט כי הסלקציה עשויה להתחיל מחדש, משחק הדמים של השרלטנים עוד לא הסתיים. ברגע

המיוחל התקבל האות להתפזר וכולם, בריצה מהירה, מתרחקים ממקום הגרדום, מן המוות. כולם רצים חזרה לחיים שאולים ורק אני זזתי באטיות, כושלת עד שהתכופפתי לזחול על ארבע. הנידונים למשלוח ליעד בלתי ידוע, לפי השמועות למשלוח למחנות ריכוז שבהם מחנות מוות, רוכזו באחד האולמות של בית החרושת תחת שמירה כבדה של רוצחים גרמנים ואוקראינים. לפתע מפלח פיצוץ אדיר את האוויר ונוצרת בהלה. כולם בורחים, נמלטים מן המקום במהירות המקסימלית פן הנאצים יחלו במצוד. הנאצים רצים בבהלה עם רובים שלופים לכיוון השאון. עקב הנכות שלי, עדיין לא הרחקתי לכת מן המקום והייתי עדה למוות מזעזע שמלווה אותי כל חיי. אחד הנידונים למשלוח סירב להיכנע לגורל שקבעו לו הנאצים וניסה לחצות בין החיים והמוות. הוא פוצץ את החלון וקפץ דרכו החוצה. למזלי, המקום בו שהייתי היה אפל והרוצחים לא הבחינו בי, אחרת צפויה הייתי לאותו גורל אשר חזו בו עיני. הרוצחים הגרמנים והאוקראינים התנפלו עליו, הפילוהו ארצה, רמסו ודרסו את גולגלתו עם קתות רובים, במגפיהם וכידוניהם. צעקות שבר איומות הדהדו למרחקים. נורא קשה לשחזר את המראה הנורא, צעקותיו חדרו לאוזני ונתקעו שם, שומעות בהישבר העצמות תחת הרמיסה.

מכיוון שלא הייתי מסוגלת לרוץ ולברוח מהמקום, כרעתי על ברכי וזחלתי על ארבע ורק בנס לא הבחינו בי. כך התרבו הניסים שקרו לי, אך הלך קטן מספרם של השרידים. בחיסול הגיטו הקטן רצחו הגרמנים כאלף יהודים ובסלקציה בהסג רצחו עוד כמה מאות. לסאדיזם שלהם לא היה גבול.

כשבוע אחרי הסלקציה חזרתי לעבודה. עוד זמן רב לא הייתי מסוגלת לשבת. היתה זאת פגיעה קשה, פיזית ונפשית, ואני נושאת אותה איתי כל חיי. הגרמנים הקימו עבורנו צריפים ובהם דרגשים בני שתי קומות. אני ישנתי בקומה העליונה ומשני צדי שכבו חברותי, חנה שפיץ, שהיא ובעלה חיים בחיפה, וכן האחיות לבית רוז׳ינסקי — ברונקה ז״ל שנפטרה כאן בארץ, שרה שתיבדל לחיים ארוכים וגיסתם באשיה. כולנו עבדנו ברקאליברירנוג.

המאיסטר והאוקראינים

למאיסטר של מחלקתנו קראנו "האמריקאי", מכיוון ששנים רבות חי בארצות הברית והוחזר לגרמניה בעסקת חליפין בין שתי המדינות. הוא נהג בנו בצורה אנושית. ניכר בו שלא היה מרוצה משיטות הדיכוי הנאצי ובהתנהגותו הפגין סלידה מהן. הוא היה אדם אינטליגנטי ואציל. מחלקת הרקאליברירונג היתה מחולקת לשתיים. בחלק שבו אני עבדתי, העבודה התנהלה בשתי משמרות — יום וליל. בחלק השני עבדו במשמרת יום בלבד. המאיסטר של משמרת יום היתה גרמניה צעירה שזכתה מאיתנו לכינוי פיאטרוחה, שפירושו בפולנית "שורש פטרוזיליה", וזאת בגלל חזותה: רזה, גבוהה, חיוורת ולבנה כמו מלאך המוות. למרות שהמאיסטר האמריקאי היה בשנות החמישים לחייו והיא הרבה יותר צעירה ממנו, היא חיזרה אחריו גם כאשר הוא הסתייג ממנה בגלוי. מהמחלקה שבשליטתה היתה עוקבת אחרינו, ממרחק מטרים רבים, ומעירה על הפרטים הקטנים ביותר: כמו באיזו תדירות מישהו הלך לשירותים. היתה מהלכת כמו נחש ולפתע מגיחה מאחור ומפילה עלינו מורא בעזרת גידופים וסטירות לחי. ואף יותר מכך: כדי להפגין את שליטתה היתה שולחת מדי פעם את העבדים לתחנת האוקראינים להענישם במלקות. כאשר הדבר נודע למאיסטר שלנו, הוא הלך מיד לתחנה ודאג לשחרורם. המאיסטר שלנו הפגין כלפיה זלזול, הוא לא אהב את התערבותה בנעשה במחלקות, ויום אחד אף העליב אותה בצעקות רמות ואסר עליה להתקרב למחלקתנו. שנאתה אלינו גברה וכאשר המאיסטר שלנו יצא לחופשה, היא ניצלה את ההזדמנות כדי לתת לה ביטוי ולהפגין את שליטתה ואז היתה שולחת אותנו לתחנת האוקראינים ביתר תכיפות ובכך מתנקמת בנו.

למרות היותנו בהסגר בהסג, חייבו אותנו לענוד את סמל ה"מגן־דוד" על בגדינו ואם קרה שמישהו שכח לענדו על הבגד העליון, על כך היכו בו בתחנת המלקות. האוקראינים הטרידו אותנו בתפיסת קורבנות במשך עשרים וארבע שעות ביממה. הם חיטטו בחפצינו, בדקו את סמל המגן דוד על בגדינו במחלקה ומחוצה לה, בעבודת משמרת הלילה הטרידו אותנו בלי סוף. מדי פעם היה המאיסטר נח במשרדו ואז היו האוקראינים פולשים למחלקה, חוטפים אנשים ומלקים אותם עד איבוד ההכרה. כאשר הודיעו על כך למאיסטר, הוא הכריז עליהם מלחמה: גירש אותם בעלבונות וגידופים ואסר עליהם להיכנס למחלקה ואז הם חיפשו אותנו מחוץ למחלקה. בטענות שווא היו אוסרים ומטלטלים אותנו. רק יצא המאיסטר לחופשה, מיד עטו עלינו כדי לגמול לו באמצעותנו על שזלזל בהם ובגידופים זרק אותם מהמחלקה.

יום אחד התנפלה עלינו לפתע "פיאטרוחה" בטענה שאנו, שתים עשרה הבנות שעבדו במכונת הקונטרול, איננו עובדות כראוי. היא גררה אותנו לתחנת האוקראינים ודרשה שיכו אותנו חמש עשרה מלקות ולא שכחה להוסיף שאנו מעובדי ה"אמריקאי". היא עמדה מתחת לחלון של התחנה כדי להיטיב לשמוע את צעקותינו. הנאה מרובה היא נהנתה מכך. בדרך לתחנה החלטנו שלא נוציא הגה מפינו ולא ניתן לה להתענג על חשבוננו, אך כאשר המכה הראשונה נחתה על הנערה הראשונה בתור, פניה הכחילו וכל גופה רעד, קשה היה לשמור על איפוק. הם בכוונה הצליפו באיזור הכליות וכאשר התעלפנו התיזו עלינו מים והמשיכו במלאכתם. כאשר תפסו מישהו מהמחלקה שלנו מחוץ למחלקה, בדרכו לצריף, חיטטו בחפצים שלו עד שמצאו דבר כלשהו, או שגילו ששכח לענוד את סמל ה"מגן דוד" על הבגד העליון, למרות שהסמל תפור על החולצה מתחת למעיל, לקחו אותו ונתנו לו מכות רצח.

יום אחד תפסו האוקראינים בחור שעבד אצלנו בטרנספורט, באמתלה שמצאו אצלו קופסת בשר. גררו אותו לתחנת האוקראינים שהיתה מצויידת באביזרי ענישה, כגון אלות ממתכת בכיסוי גומי. המחלקות ניבנו במבנה מרובע שבאמצעו מקלחת והיו מלקים עד שהנידון התעלף ואז התיזו עליו מים והמשיכו. האוקראינים הוכיחו שהם בעלי ברית נאמנים לגרמנים, שאכזריותם לא נופלת

מזו שלהם. כאשר תפסו את הגבר ממחלקתנו, הילקו אותו מאה מלקות. אף אדם לא היה נשאר בחיים אחרי עינויים כאלה. לאחר שסיימו את מלאכתם, הביאו אותו האוקראינים למחלקתנו כשהוא מחוסר הכרה והניחו אותו על הרצפה. פניו היו כחולות וגופו כחול כהה, כשרק ההסתכלות בו גרמה לנו לעילפון. המאיסטר עצמו היה המום וכמעט התעלף. הוא ציווה מיד להביאו לבית החולים המאולתר ושם, לא ייאמן, הצילו את חייו.

גם אחי ואני הרגשנו על בשרנו את נחת זרועם. אחי ספג שלושים וחמש מלקות. היה זה כאשר התנדב לעבוד בטרנספורט של ביגוד. הוא רצה להשיג לי בגד חם כי החורף הגיע ואני יצאתי, כזכור, לפני חיסול הגיטו, כשלגופי רק בגד קל והתמונות היקרות מכל. אוקראיני אחד הבחין באחי שלמה לובש את המעיל שנטל עבורי והיכה אותו קשות. שלמה ספג, כאמור, שלושים וחמש מלקות ולא סיפר לי על כך. הדבר נודע לי מאוחר יותר מפי חברותי.

מדובר בבגדים שהיו שלנו, שהשארנו בגיטו בזמן האקציה, כאשר השארנו את כל רכושנו.

אני קיבלתי "רק" חמש עשרה מלקות, אבל מרוב כאב תלשתי את שערות ראשי. זה קרה כאשר המאיסטר שלנו יצא לחופשה ולא חזר בזמן ומצב הגרמנים בחזית החל להידרדר. "פיאטרוחה" הובילה אותנו לתחנת האוקראינים והמתינה לנו בהשגחה לקבלת העונש.

באטנשלאגר, הרוצח מסקארז'סקי — 1945־18.12.1944

במחצית חודש דצמבר 1944 הגיע להסג קצין גרמני בשם באטנשלאגר ויחד עמו הגיעה כנופיה של מרצחים. שמו הלך לפניו בכל הקשור למעשי אכזריות יוצאי דופן. לפני שהגיעו, פשטו שמועות מפחידות על מעשי זוועה, סלקציות וגירושים למחנות. פחד נפל עלינו עם בואו להסג.

כבר למחרת בואו, בשעה שתיים לפנות בוקר, הגיע לצריף באטנשלאגר עם קבוצת קציניו הרוצחים בצעקות מאיימות, בהצלפת שוטים וצרחות. הם פקדו עלינו לקום ולנקות את הצריף, להבריש את הדרגשים ואת הרצפות ולשטוף בכמויות של מים ולחזור שוב

ושוב על אותן פעולות, וזאת עד לשעה שש בבוקר, שעת המסדר. אחרי המסדר הלכנו לעבודה עייפים וסחוטים כשלפנינו עבודה של שתים עשרה שעות הדורשת ריכוז בשתי משמרות. במשמרת הלילה היה מצבנו עוד יותר גרוע, כי הראש נשמט, העיניים נעצמו והגוף החליק מהכיסא מטה. מטרת הטרור המואץ היתה להתיש אותנו פיסית ונפשית כדי למנוע מאיתנו עירנות.

התשה זו הותירה אותנו בחוסר מודעות לגבי הנעשה בחזית. ואכן, לא ידענו עד כמה הרוסים מתקדמים והגרמנים מובסים בכל החזיתות. כנראה עקב מצבם הרעוע החלו הגרמנים בפעולות חיסול וכך החלה ההתשה — תעסוקה מעבר ליכולת, תחת לחץ גובר. אחרי סיוטי הלילה החלו סיוטי היום — אלה הסלקציות. המחשבות היו נתונות לסלקציות. חשנו צורך עז — פיסי ונפשי — לשינה ומנוחה עקב הטרור הנורא.

פגישותי עם שלמה התמעטו ומכל משפחתי הענפה נותרו מספר בני דודים בהסג. בשלושת השבועות האחרונים של חודש דצמבר נשלחו שני בני דודים למחנות בגרמניה ולא נותרו בחיים. שלמה טשניבסקי בן העשרים וארבע היה האחרון ממשפחה זו, ושמואל הרשליקוביץ בן העשרים ושש, שאחותו חיה עם בעלה אשר, עבדו אצל הגסטאפו ונרצחו על ידי הז׳נדרמריה. הטראומה מאותם ימים אחרונים לפני נסיגתם של הגרמנים מאדמת פולין חרוטה עמוק בזיכרוני. ידענו שימיהם של הגרמנים ספורים וזה הזמן להתרחשותם של ניסים אחרונים.

אבל הניסים לא חזרו על עצמם. על פי הוראותיו של באטנשלאגר הועסקנו בעבודה כעשרים שעות ביממה ובשאר השעות נערכו הסלקציות. היינו מותשים עד מוות. הפחד והמתח מפני הסלקציות, וטיב המזון שירד בהתאם, היקשו יותר ויותר. היינו מוטרדים מהסלקציות והעייפות המתמשכת גברה. עד כה עברתי את הסלקציות בשלום, אך כל הזמן נמשכו משלוחי אנשים למקום לא ידוע והשמועות המפחידות מתאמתות. עובדה, כל יום פוחת מספר השורדים ובסלקציה האחרונה של ינואר 1945 ערך באטנשלאגר שלוש סלקציות בזו אחר זו. הייתי תשושה ומבולבלת ובסלקציה השלישית נשארתי מחוץ למחלקה שלי. אמנם קראו לי להיכנס

למחלקה אך לא הצלחתי להיכנס ומישהי נכנסה בשמי. האוקראינים סידרו אותנו בשורה והובילו אותנו החוצה, כלומר למשלוח.

ראשי לא פעל, הייתי מבולבלת, מחשבותי משותקות ורק זאת ידעתי, שעוד מעט אישלח לאי־שם מבלי שנפרדתי מאחי. חשבתי על שלמה, האם עוד נתראה? רק שאלה זו הדהדה בראשי, האם עוד אראה את שלמה? שקעתי בחרדה עמוקה ללא שליטה. אנשי הקבוצה שלא עברו את הסלקציה, ואני בתוכם, מצאו עצמם מוקפים באוקראינים ומובלים למשלוח ליעד בלתי ידוע.

באותו זמן נודע לשלמה אחי שמתנהלת סלקציה במחלקתנו והוא הגיע בריצה כדי לראות מה קורה. כאשר הבחין בי מרחוק, שאני נמצאת בתוך השורה ומובלת למשלוח, הוא התקרב וסימן בידו שאקפוץ החוצה. המתח היה רב ואני מבולבלת לחלוטין. איך אפשר להימלט כאשר האוקראינים מקיפים אותנו מכל עבר? לפתע קפץ שלמה לתוך השורה, תפס בידי, משך אותי מהשורה ומיהרנו החוצה. למזלנו לא הבחינו בנו האוקראינים בתוך המהומה. בחוץ נשמעים רעמים שלא הייתי מודעת להם ואני רק רואה את עצמי מוקפת באוקראינים, מיועדת למשלוח.

בביתן הסַפרים, שאליו מיהרנו, נוכחו כל הסַפרים. שרר שם שקט מתוח. הייתי שקועה בטראומה בעקבות החרדה מהסלקציות ומהטרור המתמשך עשרים שעות ביממה, מאימת המשלוחים. הייתי עייפה ומותשת עד מעבר ליכולת תפקוד. לפתע נשמעו פיצוצים עזים. אחי דיבר אלי אך לא קלטתי את דבריו. החשיך. הגרמנים הכריזו על עוצר והאפלה. גם רעמי הפצצות לא הצליחו להוציא אותי מטראומת הסלקציות והמציאות החדשה לא חדרה להכרתי. לא הבחנתי בהתפתחויות שחלו לפתע בחוץ: הרוסים מתקרבים. שש שנים ציפינו לבואם, אך הגרמנים דאגו לכך שברגע גורלי זה נהיה מותשים, מנותקים מהמציאות, מבולבלים, רחוקים ממידע לגבי המתרחש. כלואים עמוק בטראומת הסלקציות שנערכו שעות וימים באולמי בית החרושת ומיועדים ליעד בלתי ידוע, ובו בזמן בחוצות כבר נשמעו רעמי ההפגזות. קרו לפתע דברים שבגלל ההסגר לא היו ידועים לי, שהחזית התקרבה ושהחופש קרוב. לפתע כאילו התעוררתי מתרדמתי והתחלתי להבין שקורה משהו. שרר שקט מתוח בביתן הסַפרים ואיש לא ידע מה עומד לקרות.

ברגע גורלי זה אין אנו בני חורין להחליט על עתידנו. הגרמנים עדיין כאן ואנו בני ערובה בידיהם. הצעתי לאחי שנלך לבלוק שלי לשאול לדעתן של הבנות. אחי סירב. הוא בטח יותר בסַפָּרים ובדעתם. לבסוף נעתר להצעתי.

בבלוק היה חושך מוחלט ולא הצלחתי ליצור קשר עם חברותי. היה פחד ובלבול, כולם חוששים ממה שעומד להתרחש. לא היה את מי לשאול ואנו חזרנו למספרה, בה עבד אחי שלמה קרוב לשלוש שנים. הסוף המתקרב מורגש, אך אנו מנוטרלים מן העולם החיצוני. הטרור המואץ ניטרל גם את הקשר בינינו כדי לסכל כל אפשרות למזימה. אנו בידם והם מעצמה, אולי מובסים, אבל עדיין מעצמה, וכאן הם שולטים. שלמה אחי ואני היינו הצעירים מבין הסַפָּרים ולכן אחי חשב שהם אולי נבונים יותר ומוטב לדבוק בהם. ההפצצות ההולכות וקרבות הפתיעו אותנו, אף שציפינו ליום הזה. בואו של באטנשלאגר כמה שבועות קודם לכן נועד להתיש אותנו. היינו מנוטרלים מהמציאות ומהעולם החיצון. וכך, באותו לילה היסטורי שבו הרוסים התקרבו לצ׳נסטוחוב אנחנו נלקחנו לאבדון, בני ערובה. מאוחר יותר הסתבר לי שמהבלוק שלי לא נלקחו אנשים ולא היו לי חברות קרובות בהמשך הדרך.

הגרמנים לא ויתרו על תוכניתם — להשמיד את היהודים — גם כאשר התבוסה שלהם ודאית. הם הוציאו אותנו באישון לילה, כמה מאות נשים וגברים, במטרה לשלוח אותנו לאבדון. הגורל משחק איתנו שחמט: שעות אחדות קודם לכן הציל אותי שלמה מהשיירה הצועדת למוות. בדיעבד אני יודעת שהוא הצליח בכך, מפני שהאוקראינים גם הם היו מבולבלים. הם ידעו את מה שנבצר מאיתנו לדעת: שהרוסים עומדים לכבוש את העיר.

שעות אחדות לאחר שאחי הציל אותי, הוציאו אותנו הגרמנים מהמספרה, שהיתה ממוקמת ליד הכניסה למחנה. לפני כן היו שמועות שהגרמנים הטמינו דינמיט סביב הסג, במטרה לפוצץ הכל בטרם נסיגה. התאים להם. הגיע הלילה, הגרמנים הורו לנו לצאת ואמרו שאחרי היציאה יפוצצו הכל. היה זה בתחילת ינואר 1945. כל אחד לקח חבילה עם קצת בגדים ובנוסף לכך היתה לי שקית מבד ובה סבון ומסרקים, אותם קניתי תמורת מנות הסוכר והריבה שקיבלנו פעם בשבוע. ויתרתי על פריטי המזון לטובת הניקיון.

יציאה מהסג – 1945

תחילת ינואר. הקור מקפיא והדרך מכוסה קרח. למזלנו הרע, ימים אחדים קודם לכן ביקש אחי להחליף את נעליו הקרועות ובמקומן קיבל קבקבי עץ.

הגרמנים אמרו שעוד מעט נעלה למכוניות, אבל הלכנו כל הדרך ברגל. אחי לא יכול היה ללכת בגלל הקבקבים. הוא החליק ללא הרף עד שכל גופו היה חבול מהנפילות. כדי לסייע לו בהליכה שילבתי את זרועי בזרועו.

במשך הלילה התקדמנו לעבר גבול גרמניה, ה"נובה הרבי", מרחק שלושים קילומטרים. נפילותיו של אחי התישו אותו מאוד והוא סבל כאבים עזים עקב כך. כדי להקל עלינו את ההליכה השליך אחי מדי פעם פריט זה או אחר. התחלפנו בנשיאת החבילה ופעם, כאשר ביקשתי לקחת ממנו את החבילה, הסתבר לי שאחי נפטר מהכל. רגזתי עליו נורא, בייחוד בגלל הסבונים והמסרקים שהיו נחוצים לי כל כך. היה לי שיער ארוך ושופע וידעתי שיהיה לי קשה ללא מסרק וסבון וחששתי שלא נוכל להשיג אחרים במקום אלה שאבדו. החלטתי לחזור על עקבותי ולחפש את השקית על הכביש שבו הלכנו. הייתי כעוסה ושקועה בחיפוש וחזרתי עוד ועוד לאחור ולא נתתי את דעתי לכך שהרחקתי לכת. כאשר התייאשתי מלמצוא את השקית, החלטתי לוותר על המשך החיפושים. סובבתי את ראשי כדי לחזור על עקבותי, אך השיירה איננה, אחי וכל השיירה, אין אף אחד. אני המומה ועומדת לבדי באמצע הכביש, נבוכה, מבולבלת, מפוחדת. אינני מבינה איך נותרתי לבדי באמצע הכביש. איני יודעת איפה נמצא אחי וגם היכן אני נמצאת. תחילה דאגתי לשלמה, ותהיתי לאן ללכת כדי למצוא אותו, ואיך שיחק בנו גורלנו. עברו רק שתים עשרה שעות מאז

שאחי הציל אותי מהמשלוחים. מאז חלו במהירות בזק תהפוכות החורצות את גורלנו ונדמה שעברו שנות אור. מערבולת מחשבות ורגשות אופפים אותי ואינני מודעת לכך שאני חופשית! מבזק אור חדר לפתע לראשי העמוס, הטרוד, העייף. כשלושים שעות ללא שינה, ללא מנוחה עברו עלי. הליכה לילית של כשלושים קילומטרים ללא מנוחה, ללא מזון ושתייה, ואני לפתע לבד, ואני חופשית! אני נמצאת מחוץ לשליטתם של הגרמנים. אני חופשית! שש שנות רודנות הגיעו לקיצן, אני אדם חופשי! אני מבולבלת לחלוטין. התהפוכות הדרמטיות שחלו במהירות הבזק התישו אותי, המחשבות מתרוצצות בראשי ואני חייבת להחליט מהר לאן מועדות פני.

לפתע אני מבחינה בחיילים גרמנים המגיעים מולי. אני אבודה, מה יקרה עכשיו? פחדי גברו ואני משותקת, חוששת להרים מבט, כבת יענה, והם מגיעים והולכים מולי בשרשרת משני צידי הכביש ונעים באטיות מוזרה. אז הבנתי שאלה הם חיילים מובסים, החוזרים מן החזית לגבול הגרמני. מערבולת רגשות מציפה אותי, אני אובדת עצות, חצויה ברגשות בין הבחירה לרוץ לחופש או לחפש את אחי שלמה. ללכת ביוזמתי לחפשו, לחזור לשבי, לחיקם של הנאצים. הייתכן שאוכל אי פעם להרגיש חופשית אם לא אלך אחריו? אחי היחיד שנותר לי מכל משפחתי. את כל שערי הגיהנום עברנו יחד, לא אפקיר אותו עכשיו. אבל לאן ללכת כדי לא להסתבך עוד יותר? התחלתי ללכת לכיוון החיילים הגרמנים. הבנתי שהם הולכים לגבול הגרמני. באפיסת כוחות, תשושה, הגעתי לנובי הרבי, גרמניה. הבחנתי בהם ישובים על הארץ בתחנת הרכבת, סועדים. שלמה היה רצוץ למרות שלא התלונן. עיניו ופניו אמרו הכל. הוא היה חבול בכל חלקי גופו עקב הנפילות התכופות על הקרח. הקבקבים הכשילו אותו. הוא מעד כל הזמן ללא יכולת הליכה. מיואש היה ממצבו חסר המוצא ומיוסר עקב כך, שכעת, ברגעים שאור הגאולה ממשמש ובא, הגורל משטה בנו.

התכונות שניחן בהן לא הגיעו לידי ביטוי. אומן הלחימה, התחבולן הנועז, הינו עתה חסר אונים, כשהוא חבול בכל גופו. כך הלכנו שנינו לאבדון כשרק שתים עשרה שעות עברו מאז

הציל אותי מן המשלוח בתום הסלקציה. כעת נכנסתי לעידן אחר, במרחק מיליוני שנות אור.

האנשים ישבו שם בתחנת הרכבת, שותים ואוכלים. הגרמנים היו אדיבים, דאגו לנו, לנוחיותנו, למזוננו. לאחר מכן עלינו כולם יחד לרכבת מפוארת. בקרונות קיבל כל אחד כיכר לחם וקנקן תה. חשבנו שאולי הסתיימה המלחמה. העייפות בלבלה את חושינו והגרמנים היו מאוד אדיבים כלפינו. אנו מורשים לעלות לרכבת כרצוננו. שקענו בתרדמה כבדה, עמוסת חששות, ותנועת הגלגלים מסיעה אותנו הרחק מן הגאולה, אנו נוסעים לאבדון.

חזרה לגיהנום — רבנסבריק 1945

בנובי הרבי עלינו לרכבת מפוארת והגרמנים המשיכו להיות אדיבים כלפינו. אחרי ארבעה ימי נסיעה נינוחה, הרכבת עצרה בתחנה שעליה התנוסס השם "גרוסרוזן". הגרמנים אמרו לנו לרדת ולהתרחץ. ירדנו והגרמנים אמרו: הגברים קודם, ובשובם יוכלו הנשים להתרחץ. כך נעלמו הגברים מעינינו ולא שבו. כעבור זמן קצר ציוו עלינו הגרמנים לעלות לרכבת. לא ציפינו להתפתחות כזו לאחר שנסענו יחד — גברים ונשים. גילינו התנגדות וכמובן שהשליטה בידי הגרמנים, הם חזקים יותר. במכות שוט ואלות, בגידופים וקללות, העלו אותנו לרכבות בוכיות ומלאות חשש מהעומד להתרחש. לא ידענו שמובילים אותנו לגיהנום ושמו רבנסבריק.

כעבור עוד ארבעה ימי נסיעה הגענו לרבנסבריק. כאשר עמדנו בכניסה למחנה, ראינו מעבר לגדר דמויות משונות שנראו לא מהעולם הזה: גלוחי ראש, שלדי אדם, לבושי סחבות. אולי זה בית משוגעים? חלחלה ואימה אחזו בי. צללים מוזרים, שלדי אדם בסחבות מוזרות, קרועות, זזים באיטיות משונה. אי מבודד משוללי שפיות. לאן הגעתי? כל שנות הזוועות שהתנסיתי בהן עד עתה קטנו לעומת מה שנגלה לפני. חשבתי שעברתי כבר את כל שלבי הגיהנום. לא העליתי על הדעת שלתהום אין תחתית ולנפילות אין קץ. פחד ומורא מחלחל לתוכי, לנשמתי.

המראה והרגשות לצערי לא הטעו אותי. בשעה שש לפנות בוקר נכנסנו למחנה. ציוו עלינו לעמוד בחמישיות. היה זה בתחילת חודש ינואר, כשהחורף בעיצומו והכל מכוסה שלג וקרח, מעלות רבות מתחת לאפס. כך עמדנו עד שעות הלילה, ללא תזוזה, ללא אוכל או שתייה. מדי פעם, בצרחות וחבטות, נלקחו עשר

נערות לרחצה וכעבור שעות אחדות חזרו הנשים הראשונות. ומי הן? הדמויות המשונות חזרו גלוחות ראש, לבושות סחבות. רעדה ובהלה אחזו בי. האם הן אותן הנשים? תחושת נפילה. אני נופלת לתהום, נופלת ונופלת לאין קץ. פחד איום חודר ללבי. אחרי שנות חיי סבל, מאין נשאב כוחות להתמודד עם המציאות המחרידה החדשה? הגיע תורי. נכנסנו עשר בנות וזכינו ליחס משפיל. בגסות ובברוטאליות ציוו עלינו להתפשט ובאלימות מפחידה בדקו את שערותינו וגילחו את ראשינו. לעיתים הותירו אחת עם השיער. אני נותרתי עם השיער.

עברנו בדיקה גניקולוגית ברוטאלית וגזלו מאיתנו את המעט שנשאר לנו: דברי הזהב, תמונות, בגדים, הכל. גם את זהותנו, שארית הביטחון, כבוד האדם, את התמונות היקרות האחרונות ששרדו דרך כל הטלטולים. כפו עלינו צביון שונה ומשונה, דמות מושפלת, לא שפויה, חסרת אישיות, סמרטוטית וללא צורה, נתונה בידי בעליה לרודנות. גזלו את האישיות והמראה היה מבהיל. מכה קשה למוראל שלנו. הורדה לשאול. חשבתי על שלמה, מה קורה איתו. אני מודאגת עוד יותר בגלל המוגבלות שלו שנבעה מן החבלות.

קיבלנו סחבות בכל מיני צבעים ובכל מיני גדלים. גבוהות קיבלו בגד קצר, אחרות קיבלו בגד ארוך, סמרטוטים ששיוו לנו מראה מחריד שמערער את זהותנו. תחושת תת־אנוש. השפלתנו גרמה לגרמנים הנאה מרובה והם צחקו. עמדנו דום בעשיריות עד לשעה עשר בלילה, וזאת ללא שתייה וללא אוכל. כך נראה הגיהנום. הוכנסנו לביתן, קיבלנו דרגש צר, אולי שישים סנטימטרים רוחבו, ארבע נשים בכל דרגש, שתי נשים מכל צד. על הדרגש פוזר קצת קש, על שמיכות לא היה מה לחלום. המומה, רעבה, עייפה עד מוות, לא מסוגלת לחשוב מה קרה, איך זה קרה, איך נפלנו לפח הזה? לא הרגשתי שנרדמתי וכבר בשעה שתיים בלילה צועקים לנו לקום. מחלקים לנו קפה. בשתיים בלילה קפה? מה זה, בית קפה? לא. זה עולם אחר, חוקים אחרים. קיבלנו מין ספל או קופסה, את הקפה קיבלנו על יד הדלת בכניסה לבלוק. עוד לא הספקנו להתאושש וכבר מצאנו את עצמנו בחוץ. חושך, כפור, הכל מסביב לבן, מושלג ואנו נאלצות לעמוד דום בחמישיות, אבל

מרוחקות זו מזו כאורך הזרועות. כל כך מרוחקות האחת מרעותה עד כי הרוח והכפור מקפיאים אותנו ולא מאפשרים כל התחממות, תמיכה נפשית או כל מגע בינינו, גורמים לתחושת אובדן וניכור. הגרמנים לא חדלו מניסיונותיהם להוריד לנו את המוראל ולשבור אותנו. פעמים רבות שאלתי את עצמי מי אני, מה קרה, איך נפלנו למלכודת הזו. אני אינני אני, אלא דמות מעונה, מושפלת.

כל לילה משעה שתיים בלילה ועד שבע בבוקר עמדנו כך דום, ללא תזוזה, מוקפאים בכפור וכך לקחו אותנו לעבודה, על אף שמזה עשרים וארבע שעות לא בא אל פינו דבר מלבד הקפה המסריח.

הובלנו לשדה חול וקיבלנו את חפירה כבד. עמדנו בשורה ונצטווינו לזרוק חול בשרשרת. בתחילת השורה עומדת קאפו מצוידת בשוט וחגורה ומקפידה שהראשונה תעבוד בלי הרף, וכאשר אחת תפסיק את עבודתה, ערימת החול לפניה תגדל ובלתי אפשרי יהיה להתמודד עם ערימה המקבלת מימדי הר, לכן הכדור בדמות החול חייב להתגלגל הלאה ללא הפסקה.

רבנסבריק זה מחנה ענק של נשים בלבד. היו שם נשים אריות מכל אירופה, אבל בבלוק שלנו רובן פולניות, צ׳כיות ואוקראיניות שנהנו לשלוט בנו. רובן היו קאפו. אנו, היהודיות, קיבלנו תנאים מיוחדים והאחראיות לבלוק לא החמיצו אף הזדמנות לפגוע בנו. אחִרי יום עבודה קיבלנו קצת מרק שריחו דוחה ולא ניתן לאכול אותו. מכיוון שלא היתה ברירה, אכלנו אותו. המרק המעופש גרם למחלות מעיים ולשלשולים. לאט לאט נחלשנו יותר ויותר, חלינו במחלות שונות, כשפעת ודלקות למיניהן, חום ושלשולים, דיזינטריה וכן זיהומים. לא קיבלנו שום עזרה רפואית — לא רופא ולא תרופות. מי שלא היתה מסוגלת לקום או לעבוד, נשלחה לבית החולים לטיפול מיוחד: זריקת פנול קטלנית, במקרה הטוב, או שנשלחה לניסויים, במקרה הגרוע. מאחר שהדבר היה ידוע, אנשים לא היו חולים. היו אלה רק שלדים שבאפיסת כוחותיהם מתהלכים עד אשר נופלים סופית ולא קמים עוד.

ניסיתי לחפש עבודה אחרת, אבל הדבר נבצר מאיתנו, היהודיות. לפני גמר המסדר כבר הקיפו אותנו הקאפו ולא אפשרו לנו לזוז מהמקום אלא רק לעבודות הקשות ביותר והמתישות. לקחו אותנו

לדחוף עגלות כשאנו משמשות כסוסים, בערך חמש עשרה נשים לעגלה. היינו מגיעות למחנות שונים, מובילות אליהם מיני דברים, בעיקר קש.

מחנה רבנסבריק היה מחנה ענק שחולק למחנות קטנים יותר. השבילים במחנה היו תלולים ומכוסים קרח. עקב כך, קשה היה מאוד לדחוף במעלה את העגלה, שהיתה מחליקה ונופלת למטה עלינו. מלבד זאת שנפצענו על ידי העגלה, גם ספגנו מכות קשות מהשוט או מהחגורה של הקאפו וכוחנו הלך ונחלש במהירות רבה. הקאפו היו, כאמור, גויות פולניות, צ׳כיות ואוקראיניות. הן היו אחראיות על החדרים ועל הבלוק. מדי פעם ניסיתי לעבור לעבודות אחרות, אך לא היה הבדל רב בין העבודות שהן אפשרו לנו. היתה קיימת גם מכת גניבות. תמוה הדבר, אם אין לנו כלום אז מה ניתן לגנוב? הפריטים המעטים, שחסרונם היה שאלה של חיים ומוות, דברים שלא היה להם תחליף, כגון הספל שבלעדיו אין קפה ולא אוכל וגם שדידת הלחם. את פרוסת הלחם שציפינו לה בקוצר רוח חילקה האחראית לבלוק. בכוונה עיכבו את חלוקת הלחם ללילה כדי לגנוב אותו מידנו, וזאת עשו האחראיות על הבלוק. בערב היינו כל כך עייפות שתרדמה היתה נופלת עלינו, אך הרעב הציק. בשעה מאוחרת, לרוב בשעה עשר בלילה, הודיעו על חלוקת לחם. באותו הזמן לפתע כבה האור ולפני שהספקנו לאחוז בפרוסת הלחם — היא כבר איננה. זו היתה רק אחת משיטות הגניבה שהנוצריות נהגו בהן. גם הנעליים היו מצרך חשוב שהיו גונבים. לכן את הספל ואת הנעליים היינו מחביאות מתחת לראשינו בלכתנו לישון.

הגניבות גרמו לנו תשישות נוספת מפני שבזמן הקצר שנותר למנוחה ושינה הוטרדנו בשמירה על החפצים ובקבלת פרוסת הלחם היחידה.

לילה אחד הרגשתי שמשהו מתרחש מתחת לראשי. מיד קמתי לבדוק אם הספל והנעליים נמצאים, אך לגודל שברון הלב נותרה נעל אחת בלבד ואת השנייה הספיקו לגנוב. דאגתי, איך אעמוד במסדר, איך אלך לעבודה בקור ובשלג. ואמנם, הלכתי יחפה.

הנוצריות שוכנו בצד האחורי של הבלוק והיו על תקן שונה מאיתנו. עולם אחר. המסדר שלהן נערך בבוקר, היתה להן אפשרות לבחור בעבודה הרצויה להן. ייתכן והן היו ברובן או בחלקן קאפו.

לאחר גניבת הנעל עמדתי במסדר בנעל אחת בשלג ובכפור, וכך הלכתי לעבודה. חמישה ימים התהלכתי כך וכבר לא הרגשתי את רגלי. כעבור שישה ימים מצאתי בכניסה לבלוק נעל טניס לבנה קרועה ומאז הלכתי בנעליים שונות, אך רגלי נותרו קפואות. מדי יום נחלשתי יותר ויותר. לקיתי בחום גבוה, רעדתי מקור וחום, כאבים בעצמות ואי יכולת לעמוד על רגלי, ולא כל שכן — במסדר וביום העבודה. אך לא היה מוצא, לא היה לאן ללכת. הברירה היתה בין הליכה לבית החולים ובין היצמדות לגדר החשמלית. החלטתי שלא לתת להם את חיי כל כך בזול, לא בא בחשבון. החלטתי לנסות אחרי המסדר לחמוק ולחזור לבלוק. כל משאלתי היתה לשכב במיטה, להתכסות בשמיכה, שלא היתה בנמצא, ולשתות תה, הרבה תה חם, שגם הוא לא היה בנמצא. השתוקקתי לחום ומנוחה.

במאמץ רב הצלחתי להתחמק לבלוק לאחר המסדר, גופי רועד ובוער וראשי לוהט מחום גבוה. עברה שעה והמשגיחה של הבלוק ערכה בדיקה ומצאה אותי. היא התנפלה עלי בקללות ודברי נאצה. ועל הרצון להימנע מיום עבודה נענשתי ונשלחתי לעבוד במחנה הצוענים, בכוחותי הדלים ועם חום גבוה. זה היה עונש קשה עבורי. בין יתר העבודות נאלצתי לנקות שם את השירותים, שהצחנה והלכלוך בהם היו מחרידים. לניסיון נוסף לא השתוקקתי. אין מפלט מנאצים, נאציות, קאפו, או שטוב אלטסטה (אחראית על הבלוק).

כך הסתיים ניסיון ההתחמקות וניסיון הבריחה מהגורל. הצורך הנואש לתת לעצמותי הכואבות מנוח לא הצליח. מדי פעם מחשבתי נדדה לה. חשבתי, מה אני עושה במקום הזה, מי אני? ולרגע קט פניתי לאלוהים, האם אתה שומע ורואה את סבלנו, מדוע אתה מתחבא? אך השמים כל כך גבוהים ומרוחקים ואין מענה, אלוהים לא מתערב.

הסבל קשה מנשוא. אני מנסה להימלט אל תוך המחשבות, בהוקעה עצמית, איך הגעתי לכאן. כבר היינו על סף הגאולה. איך

ואיך, אינני סולחת לעצמי. אינני מסתגלת למחשבה שזאת אני. איך נפלתי למקום האפל הזה, איך הצליחו השרלטנים לבלבל אותנו על סף הגאולה ולמשוך אותנו לאבדון. המחשבה על כך מטרידה אותי ומטריפה את דעתי.

אני מפקפקת בזהותי, מי אני? החשש לאובדן השפיות מחזיר אותי לגיהנום. הזמן עומד מלכת. שעון הסבל מסתובב לאט לאט ואני בתוך גלגל הייסורים. וגרוע מכל, שאין שמץ של תקווה לצאת מכאן, ממנהרת השדים הנאצית. אנו נבלמים מתחת לגלגלים הנעים באטיות ומפילים חללים אין סוף, תוך ייסורים קשים. מסדר, עבודה, אוכל מצחין, תור של שעות לשירותים מחמת הדיזינטריה. אני מתמוטטת. הגוף הרוס ולא ניתן לציית לחוקים המיועדים להרוג אותנו תוך סבל רב. הכל כאן נועד לערער את זהותנו. המראה האינסופי של הגוויות בכל מקום, השלדים המתמוטטים, זה הנוף שלנו. על מצע שלג ואדמה קפואה מונחים שלדים גוססים, צל אנוש מיובש מתוכן. הכפור, השלג, הלובן הצחור שבגלגולי הקודם היוו חוויות נפלאות, כאן הוא האויב המקפיא החודר לתוך העצמות החשופות, לתוך הנשמה, ובתוכה מתחולל מרד נגד הנאצים ונגד העולם שלעיתים גם עזר להם. אני לא מסכימה למות כאן בהשפלה, ללא שם וזכר. ושוב אני בורחת מן המציאות, מנסה להדוף את מחשבותי לכיוון אופטימי, אבל גם כאן לא שמח ואני חוזרת למציאות הקודרת.

מדי יום כוחנו אוזל והולך עקב התנאים התת־אנושיים, ללא תרופות, ללא מזון ומנוחה. שוב החלטתי לנסות לשבור את טבעת החנק של המשגיחות בבוקר ולנסות להגיע לעבודות אחרות, תועלתיות יותר, אשר מוצעות לנוצריות בלבד, כגון עבודות מטבח, עבודה במחסני מזון וביגוד. תוספת מזון וביגוד יקלו במקצת על מצבי. זוג גרביים או כפפות היה אחד מחלומותי. גיבשתי תוכנית התחמקות ובוקר אחד הצלחתי להגיע בריצה מהירה ובאפיסת כוחות למגרש הגדול, שם התנהל מעין יריד עבודות המיועד רק לנוצריות. הצלחתי כבר להשתלב בקבוצה לעבודות המטבח, אך לרוע מזלי הבחינה בי הגרמניה השליטה, הנאצית. לכל אסירה היה טלאי על שרוולה עם מספר וסביב לו פס בצבע שונה, בהתאם לארץ המוצא. לצרפתיות היה טלאי בצבע כחול, לגרמניות —

ירוק (היו גם עצירות גרמניות), לצועניות היה טלאי סגול וכך הלאה. לנו, היהודיות, היה טלאי צהוב. הגרמניות זיהו אותי ולאחר מכות שוט נמרצות החזירו אותי לעבודה המפרכת שמעל לכוחותי — העמסת פחם על קרונות.

הנערה מאושוויץ

בוקר אחד הגענו לאחד המחנות לצורך איסוף קש וכאשר התחלנו לעסוק בעבודתנו הקשה והמתישה, חדרו לפתע לתוך האווירה הספוגה חולי וסבל קולות מוזרים. רק גדר הפרידה בין המחנות וכך יכולנו לשמוע צעקות מחרידות מהמחנה הסמוך. מסומרות למקומותינו התבוננו במחזה מחריד. היתה זו קטטה בין נשים. האחת יהודיה, שעל בגדיה טלאי צהוב, אות ההיכר שלנו, על חולצתה תווית עם השם אושוויץ, המעיד שבמחנה הסמוך שוכנו נשים מאושוויץ. היהודיה היתה לבושה היטב ומצבה הפיסי היה טוב ממצבנו. לפי לבושה ניתן היה להבין שרק עתה הגיעה לכאן. גם אנו נראינו כך עד לפני כמה שבועות, כאשר הגענו לכאן. הנוצריה היתה אחראית על הבלוק. הקטטה פרצה על רקע רצונה של היהודיה להיכנס לשירותים למרות שבמשך היום נאסר על יהודיות להשתמש בשירותים. הגויה התנפלה על היהודיה במכות וצרחות והיהודיה החזירה לה מכות באומרה: מי את שתאסרי עלי להיכנס לשירותים. הגויה משכה באכזריות בשערותיה של היהודיה וזו החזירה לה מכות, אך ידה של הגויה היתה על העליונה.

התמונה היתה מחרידה. עצרנו את העבודה ואת הנשימה. המפקחת הגרמניה שלנו ניגשה אל הגויה ודרשה ממנה לשחרר את היהודיה, וכאשר היא סירבה סטרה לה הגרמניה "שלנו" על פניה. הסיום היה טראגי. הגרמניה פרצה בבכי וכולנו בכינו. היהודיה שילמה בחייה על הזכות להשתמש בשירותים, כי ליהודים לא היו שום זכויות, אף לא לצורך הטבעי האלמנטרי הזה.

הגויה התלוננה אצל השלטונות וכעבור זמן קצר הגיעו אנשי אס.אס. ולקחו את הגרמניה ואת היהודיה. היהודיה, שבהתנהגותה

גילתה אומץ וגבורה, שילמה על כך בחייה. יהי זכרה ברוך. ייתכן שגם הגרמניה שילמה את המחיר.

חדר הרחצה כלל רק כמה ברזים למאות אנשים. בפני היהודיות היה החדר סגור כל היום, רק בשעה שתיים בלילה הוא נפתח לחצי שעה לשטיפת הידיים והפנים, וגם אז בקושי הספקנו. בקור העז לא היה במה להתנגב. הלכלוך, הכינים והמחלות התפשטו, המים היו מזוהמים ושתייתם מסוכנת. היות ועזרה בריאותית נשללה מאיתנו, מחוסר ברירה השתייה היחידה היתה כוס הקפה המסריח אשר הגרמנים מהלו בו תרופות נסיוניות וגם חומר למניעת המחזור. רבים סבלו מדיזינטריה שקיבלה ממדים של מגיפה ועקב כך מתו. מאחר והכניסה לשירותים היתה אסורה, נאלצו הנשים לרוץ החוצה לרוקן את עצמן ושם מצאו את מותן, כי אסור היה לצאת מן הבלוק. רחיצת הגוף לא היתה אפשרית, עבדנו וישנו באותם בגדים מלוכלכים ומטונפים, לשירותים קשה היה להגיע בגלל התור הארוך. המחלות הפילו כל יום חללים נוספים. כבר לא היינו בני אדם, רק צללים, רוחות רפאים המתהלכים באטיות, חולים בדיזינטריה, סובלים מזיהומים וחום. כל הזמן ממשיכים חללים ליפול תוך כדי הליכה ועבודה.

לו קיבלו הנופלים מעט תה ומיטה חמה רבים מהם היו נשארים בחיים, אבל מטרתם של הגרמנים היתה לחסל אותנו אגב סבל והשפלה. הנופלים הגוססים נאספים על מריצות המובלות למשרפות. קבוצת העבודה היתה מיועדת לאסוף את הגוויות ולסדר אותן לאורך הקירות ליד הבלוק, זו מעל זו. הקבוצה השנייה היתה אוספת אותן, וכך כל הזמן. קומנדו המוות בפעולה, כך כינו את הקבוצה, קומנדו המוות. אנו רואים את הגוויות שרועות על הארץ, בכל מקום שנפלו, גוויות, כל הזמן גוויות שרועות על הארץ, כבובות סמרטוטים שנזרקו לאחר השימוש. ללא קבר, ללא מצבה וללא שם. יהי זכרם ברוך.

ואנו, השלדים החיים, במראה החיצוני אין הבדל בינינו, מלבד העובדה שאנו עוד רעבים, חולים, תשושים, סובלים, בעוד הם כבר נחים, פטורים מכל הזוועות והסבל. אך אין להקל ראש, וזאת כי אנו השרידים האחרונים ויש עלינו אחריות כבדה להישאר בחיים ולנקום בגרמנים הרוצחים. לא לתת להם להתחמק מעונש.

ולא למות בהשפלה כזאת, להישאר בחיים, לזכור ולהשאיר עדות לדורות הבאים על מעשי הזוועה שעוללו לעם היהודי. חובה עלינו לספר לאן נעלמו שישה מיליון היהודים. יש גם להזכיר ולזכור את כל האחרים שסבלו במשך שש שנים בצל אימים והתעללות פיסית ונפשית ומתו ברגעי השחרור.

הגרמנים היו מומחים בתעשיית המוות. במקום בו דרכה רגלם הזדונית, הפכו הכל לעפר ולמוות. עצמותיהם הפזורות של הנרצחים המעונים צועקות: אין לנו קבר, אך אל תשכחונו לעולם!

רבנסבריק

הסבל רב. לא ניתן לעמוד בסדר היום הרצחני הזה. לעמוד דום חמש שעות ביממה, לעמוד במסדר שעות ללא ניע, כשהכפור דוקר את דקירותיו המקפיאות, לעמוד בשלג כשאנו חצי עירומות, והדיזינטריה והכינים מתישים וממיתים. במצב הזה אין רצון לחיות. המוות מוחשי, אין תקווה. גחלת החיים דועכת. המרצחים חרצו את גורלנו למוות.

לעיתים קרובות אני מהרהרת באחי שלמה, האם הוא בין החיים? שנינו הוכנסנו למעמקי התופת ואני כואבת גם את סבלו ומתקוממת נגד העולם שנתן יד לחיסולנו. אני מהרהרת בשלמה, במצבו הפיסי הרע. בשעה שהופרדנו הוא לא היה מסוגל ללכת. הנפילות התכופות גרמו לו לליקוי פיסי. הוא, שהיה עירני וזריז, נותר חסר אונים. המחשבות הללו מטריפות את דעתי. איך נפלנו לגיהנום הזה? במעמקי נשמתי אני חשה צורך להיאבק על החיים כדי לסכל את מזימתם של הנאצים לרצוח אותנו ולמחוק את זיכרנו. במטרה לא לשכוח את מעשיהם האפלים אנו חייבים להיאבק על חיינו.

יום אחד, כאשר עבדנו בשדה החול, עמדתי בתחילת השורה. משמאלי עמדה הקאפו והשגיחה על קצב העבודה ומימיני עמדה אשה בשנות החמישים לחייה. נמוכת קומה היתה ופנתה אלי בגרמנית בבקשה להאט את קצב זריקת החול כי אינה מסוגלת לעמוד בקצב הזה. וכך החלה לספר על עצמה: היא גרמניה, אם לבן ולבת. כיוון שבנה היה נשוי ליהודיה, נשלחה כל משפחתה למחנות. בתה נשלחה למחנה אחד, כלתה ובנה למחנה אחר. ובעלה גם הוא למחנה אחר. היא היתה מאוד חולה, פניה האדומות בערו מחום. היא בכתה כי אינה מסוגלת לעבוד וכי היא עומדת

להתמוטט מחולשה וחום. הצעתי לה לפנות לרופא ולבקש אישור למנוחה. מפיה נודע לי שכל מי שפונה בבקשה לעזרה רפואית נשלחת לבית חולים וגורלה מר — מזריקים לה חומר ממית או שמבצעים בה ניסויים אכזריים.

לאחר יום זה שוב לא ראיתיה. ייתכן שלא החזיקה מעמד במחלתה. משפחות רבות, שבהן איתרו טיפה מזערית של דם יהודי, נרצחו גם הן על ידי הנאצים.

הרכבת לבורגאו

אחרי חודשיים וחצי ברבנסבריק העמיסו אותנו, חמש מאות נשים, על רכבת בהמות. לכל קרון נדחסו מאה נשים ונעלו את הדלתות. הפתחים הקטנים, שנועדו לאיוורור הבהמות נסתמו בעזרת קרשים.

קיבלנו כמה מנות לחם לדרך ושני דליים. לא חשבנו שהתהום יכולה להיות עמוקה ללא גבול. נסענו בצפיפות נוראה, כאשר אנו יושבות דבוקות גוף אל גוף. בחוץ שלג, כפור ובקרון חם. כאשר החום הגובר היה ללא נשוא, הורדתי מעלי את הסמרטוטים וישבתי עירומה, בתחתונים בלבד, כשהזיעה ניגרת מכל הגוף. מדי פעם נעצרה הרכבת, אבל הגרמנים לא פתחו את הדלתות.

לפנות ערב התחילו הנשים להתעלף. זעקנו לקצת אוויר, אבל לא היתה תגובה. רוב מקרי ההתעלפות אירעו בשעות לפנות ערב כשהחום בשיאו. ביקשנו שיפתחו קצת את פתחי הקרונות לכניסת האוויר בגלל ההתעלפויות. למרות כל מה שחווינו לא התקבל על הדעת שבמשך שבועיים ישאירו אותנו סגורים ומתים מחנק. כנראה שרצונם היה שכך נמות.

מעט המים והלחם אזלו ואנו נעולות. נשים מתו, יום יום התרבו החללים, אולם הבקשות והצעקות שיאפשרו לנו להוציא את הגוויות לא הועילו. לא היתה כל תגובה. בשעות שיא ההתעלפויות, התארגנו ובמאמץ רב משכנו את המעולפות לעבר דלת הקרון ועל ידי הצמדת ראשן לחריץ הדלת חזרו להכרתן. פעולה זאת הפחיתה את מספר החללים.

נסענו במשך שבועיים בלי אוויר ובלי מים. שני הדליים ששימשו לצרכים התמלאו במהירות והגרמנים לא אפשרו לרוקן אותם. פעם נתקפתי כאבי בטן איומים והבנות לא הירשו לי להתרוקן היות

והדליים היו מלאים ותנועת הרכבת טלטלה אותם וגרמה לשפכים להישפך. הסירחון, חוסר המים והאוויר הדחוס היו נוראים, רבות מהמתעלפות מתו. גם לנוכחותן של הגוויות נאלצנו להתרגל.

כל כמה ימים פתחו את הדלתות כדי לאפשר לנו לרוקן את הדליים ולרדת להתרוקן, מי שעוד היתה מסוגלת, וזאת רק כאשר הרכבת נכנסה לאיזו תחנה והנאצים חששו שהאזרחים ישמעו את זעקותינו, רק אז אפשרו לנו לרדת עם הדליים. קרה שכאשר פתחו את הקרונות וכפריים שמעו את זעקותינו.

הם זרקו לנו חתיכות תפוחי אדמה לא מבושלים או חתיכות לחם שהיו בידם. באשר לדרישותינו למים, קיבלנו זאת רק בנוכחות התושבים הגרמנים. משך שבועיים של נסיעת אימים זו נפטרו מעל מאה נשים ואנו נחלשנו עד כדי חוסר יכולת ללכת. כאשר הגענו לתחנה הסופית — מחנה בורגאו — התקשינו לרדת. הרכבת הגיעה עד למחנה, מרחק מטרים ספורים, אך בהיותנו מעולפות, תמכנו זו בזו. הפליא אותנו איך לגרמנים יש סבלנות להמתין לצעדינו האטיים כצעדי תינוק. היתה סיבה לסבלנותם: בסביבה זו היה להם בית חרושת לנשק. היות והיינו בעבר עבדי נשק בהסג, הם נזקקו לנו כעת. מקרי ההתעלפות המשיכו גם כאן, המוות המשיך לקצור חללים בקרבנו. היינו באפיסת כוחות מוחלטת, שלדים בלבד.

מסדר הבוקר היה קצר, פחות מחצי שעה. מחנה בורגאו היה חדש, הכל בו היה חדש, כנראה הוקם כמענה לצורך הדחוף לספק לבית החרושת עובדים זולים שאפשר לחסלם בבוא העת. כנראה, נוכח הצורך הזה, השינוי במשטר כלפינו היה מהפכני. קיבלנו מרק סמיך, דייסתי, ומנת לחם די גדולה. את הדייסה קיבלנו פעמיים ביום. המסדר נערך בשעה שבע בבוקר והוא היה קצר למדי, עמידה בחמישיות וספירה קצרה. המסדר התארך לעיתים בגלל התעלפויות תדירות עקב חולשתנו. המזון המשופר תרם במעט לשיפור במצבנו הפיסי, אך למרות זאת מספר החללים הלך וגדל.

היה כבר סוף חודש מארס, האביב עמד בפתח. אחרי המסדר היינו חופשיות. חזרנו לשכב על הדרגשים בני שתי הקומות, עם מזרון קש ושתי שמיכות. הכל חדש, גם הצריפים. כל שתי נשים קיבלו דרגש אחד. את המסדר ערכו גרמניות וקצין אחד. בימי

האביב החמים, כאשר זרחה השמש, יצאנו לפתח הבלוק, נשכבנו על הארץ והתחממנו בשמש. הרגליים שלי, שהיו קפואות, התחממו והחלו להתעורר. בשלב זה החלו כאבים עזים אשר הדירו שינה מעיני שכן עד עתה היו רגלי מתות, לא הרגשתי בהן במשך שבועות רבים, ומרוב כאבים מיררתי בבכי. למזלי, לאחר השחרור לא היה צורך בקטיעת רגלי.

כעבור שבועיים התחזקנו והבראנו מעט ואז הגיעו המאיסטרים מבית החרושת, במטרה לבחור נשים מתאימות לעבודה. עכשיו המסרק והסבון שלי חסרו לי מאוד. למרות שהתחזקנו מעט, נותרנו שלדים מתנועעים ומעורפלים, לבושי סחבות ומלוכלכים. מאז היציאה מהסג לא זכינו למקלחת, לא החלפנו בגדים והתמלאנו כינים. השיער שלי היה ארוך ובהיעדר מסרק לא הסתרקתי מזה חודשים. בגלל המראה הלא מלבב שלי עם השיער הפרוע, ושל שאר הבנות גלוחות הראש, לא קיבלו אותנו לעבודה. תפקידו של המסרק הכריע את גורלי הפעם, מפני שעיני המאיסטרים נעו לכמה שניות על פני בהתלבטות ובוויתור. באותו מעמד נבחרו כמה נשים לעבודות במטבח, וזאת היתה אולי הבחירה לחיים.

סמוך לבואנו הובא טרנספורט של עצורות מברגן בלזן, שהיו במצב גופני טוב בהרבה משלנו והיו לבושות היטב. הן שהו כמה ימים במחנה שלנו וסיפרו לנו כי קיבלו ביגוד טוב לפני היציאה מן המחנה, וגם מזון רב לדרך והגיעו לכאן ברכבת נוסעים רגילה, לכן היו כשירות לעבודה. אנחנו בקושי עמדנו במסדר הקצר.

מכיוון שלא עבדנו, השתנה התפריט שלנו. קיבלנו מרק שחור מקליפות תפוחי־אדמה ללא מלח, שגרם לבחילות ולהקאות, כמות הלחם פחתה בחצי, פרוסת הלחם היתה כל כך דקה, שהגרמנים התקשו בפריסתה. לכן חילקו לנו כיכר לחם לחמש עשרה נשים ואמרו שנחלק בינינו. היתה זו גבורה לעמוד ברעב הקשה ולקבל את פרוסת הלחם שלא ניתן לחלקה בדיוק. פרוסה אחת נראתה גדולה מזולתה וכל אחת עקבה אחר תנועות ידיה של מחלקת הלחם בזמן פריסת הלחם, במתח וברעב ללא גבול, כדי לוודא שהפרוסות תהיינה שוות. הרעב היה נורא, היינו באפיסת כוחות. כעבור כמה ימים הבנו שלא נוכל להחזיק מעמד ברעב הזה והתחלנו להקים צעקות: או שנקבל אוכל או שיהרגו אותנו. הקצין

ענה לנו בקור רוח: מכיוון שמספר העובדים שהגיעו לכאן הוא כפול ממה שהזמינו, מחלקים את המנות לשתיים, ואם לא נאה לנו — הם מוכנים לשלוח אותנו מכאן. לא נסכים שוב, זאת הבטחנו לעצמנו, לעלות על רכבת, אבל תוך זמן קצר נשמעו לא הרחק מהמחנה הפצצות של בנות הברית והגרמנים פינו אותנו ברכבת נוסעים רגילה. תוך שלושה ימים הגענו למחנה טורקהיים.

מחנה טורקהיים

במחנה טורקהיים היו נשים וגברים, רובם יהודי הונגריה, שהתגוררו במחנות נפרדים. המגורים שלנו היו בכוכים בתוך האדמה, ללא דרגשים, רק קצת קש על האדמה. מנת הלחם היתה קטנה, אך בצהריים קיבלנו מעט תפוחי אדמה וקצת דייסה.

המסדר היה קצר ואחרי כן הלכנו לעבודה. העבודות לא היו קשות: היה עלינו לאסוף ענפי עצים או פחם, אבל היינו כה חלשות ורזות, עד כי התקשינו אף בעבודה מינימלית זאת. פעמים רבות התחמקתי מן העבודה, הלכתי לחדר הרחצה שהיה פתוח כל הזמן. מים חמים וסבון לא היו, גם לא מקלחות ומגבות. אחרי הרחצה המאולתרת התייבשנו בחוץ, בשמש החיוורת. חודשים ללא רחצה וללא החלפת הסחבות המזוהמות. היינו מלאות בכינים. סבלתי ביתר שאת עקב שיערי הארוך שהיה לי לרועץ. את הסחבות כאילו כיבסתי במים קרים ללא סבון ושמתי על הארץ לייבוש. היות והייתי בין המעטות עם שיער, הכינים הציקו לי והן לא נעלמו לאחר שטיפת ראשי ובגדי במים קרים ללא סבון. היינו יושבות בחוץ ומתנקות עד כמה שניתן. המגע בעור גופי, היה ממש דוחה. העור היה מחוספס כפומפיה. מחשבות שונות ומשונות התרוצצו במוחי. מי אני ואיך אני נראית. המחשבות היו מפחידות. שאלתי את עצמי אם אני בת אנוש ואם אני נראית כבת אנוש בעור המיובש והמחוספס.

רוב היום היינו פנויות. המעיים יבשו מרעב ואז הציפו הזיכרונות גלים־גלים, בעיקר על אוכל. תיארנו לנו מאכלים שונים, את שאהבנו לאכול. לא היה בכוחנו לדבר על יקירינו. מעת לעת הרהרתי אודות עצמי: על המראה שלי. אני בת עשרים. האם בכלל קיים גיל כזה?

ואיפה? לא חשנו את גילנו ולא את נשיותנו. צלליות חסרות גיל. דמויות משונות ללא זהות, שקועות בהרהורים ומחשבות על אוכל. בתוך הכוך החשוך, בשכיבה על הקש, זו ליד זו, צפים ועולים הזיכרונות על אוכל, על מה שאכלנו אי־פעם, תיארנו לפרטי פרטים כל מאכל, הרעב דוחק כל מחשבה אחרת. נזכרנו בחגים ובמאכלים לפי מיטב המסורת. מן, מן מהשמיים, למה לא קורה נס כלשהו ולא נופל המן מהשמים? חוויות אכילה הזויות עדיפות על חוויות הרעבה וגסיסה אטית, מוחשית.

היציאה מטורקהיים – צעדת המוות

בתחילת אפריל 1945 הפציצו בנות הברית בקירבת מקום. החלונות רעדו ואנו קיווינו שאולי עכשיו תבוא הגאולה וישחררו אותנו מהרוצחים. הגרמנים התרוצצו מודאגים ואני חשבתי שאולי המלחמה באה לקיצה ותבוא הגאולה. אך הגרמנים חשבו אחרת והודיעו לנו שבגלל ההפצצות ניאלץ לעזוב את המקום, כביכול לטובתנו. את דאגתם לשלומנו כבר היכרנו. ניסינו להתחבא, נמלטנו לשירותים ולעוד כל מיני פינות, אך כלום לא עזר. הם ערכו חיפושים ואספו את כולם. לפני היציאה קיבלנו שלוש פרוסות לחם, אגב אזהרה שכמות זו מיועדת לשלושה ימי הליכה, לא יהיה מזון נוסף. אך איך אפשר לחשוב על מחר כאשר המחר אינו קיים לגבי מי שגווע ברעב היום? רבים אכלו הכל. חלקם, ואני ביניהם, שמרו חלק ל"מחר".

יצאנו לדרך. כשהחשיך עצרנו למנוחה. השתטחנו על האדמה הרטובה מגשם ומטל, הקור והרטיבות חודרים לעצמותינו, ולפנות בוקר קמנו רטובים ורועדים מקור.

סמוך למחנה טורקהיים היו שני מחנות נוספים — לנדסברג וקאופרינג — שגם שוכניהם נלקחו לדרך. לפעמים היינו עוברים על פניהם. מאוחר יותר דאגו הגרמנים למנוע זאת וכאשר הם היו נחים — אנחנו הלכנו ולהיפך, כאשר הם ישבו ואכלו, אנחנו עברנו על פניהם. פעם אחת נתקל מבטי במישהו מוכר ולפתע עפה לעברי חתיכת לחם גדולה היישר לידי, אך כולם היו רעבים וכמה אסירים ניסו להוציא את הלחם מידי. אבל בעזרת שתי האחיות, מניה ופראניה לבקוביץ, שאיתן הלכתי, הצלחתי למנוע זאת והתחלקתי עם כמה אנשים שהיו סביבי. לאורך הדרך נשרו רבים מאפיסת כוחות וכך סיימו את חייהם בייסורים בצעדת המוות, אלמונים ללא

שם, האחרונים שנותרו ממשפחותיהם נפלו. נפלו כאן, בדרכים ללא קבר וזכר.

אחרי יומיים של הליכה, בדרכנו למקום מנוחה, נתקלנו בערימת גזר רקוב. האנשים התנפלו עליו ובתוך כמה דקות נעלמה הערימה. ניסיתי גם אני לאכול, אבל זה היה כל כך מסריח שלא יכולתי. ואכן, רבים נתקפו בכאבי בטן עזים ולא היו מסוגלים להמשיך ללכת.

אלוהים, אלוהים, עד מתי? החושים מתערפלים, אמא, איפה אמא, למה אין לי אמא? אינני מסוגלת יותר, רצוני לשכב ולשים ראשי לצדה ולישון, ודי. למרות הערפול והחולשה הסופנית, קולם של המובלים ותמונתם לא נותנים לי מנוח. אני רואה אותם בדרכם האחרונה למוות צועקים לעברנו — נקמה! זיכרו מה עוללו לנו. דבריהם מהדהדים דרך הערפול, ואנו האחרונים שנשארנו. הדעת מאבדת את צלילותה ושוקעת באפילה. מובן לנו שגרמניה מובסת, וגם אנחנו כך. אין אנו יודעים האם מובילים אותנו למותנו או לגאולה. הרי בכמה כדורים הם יכולים לחסל אותנו כאן. ייתכן שמטוסי בעלות הברית, אשר חגים מעלינו, מונעים זאת בעדם. למרות התסיסה, הנאצים לא סוטים מהתוכנית להשלים את ההשמדה. כעת דאגתם נתונה לאושרם הפרטי והם לא מוותרים על כל ההון היהודי השדוד. לא ייאמן כמה מאמצים הם משקיעים כדי לא להותיר עדים, כדי לא לתת את הדין בעתיד על הפשעים הנוראים. בין היתר רצח אכזרי של תינוקות וילדים. רוב שטחי גרמניה כבר בידי בעלות הברית ורק משרפה אחת נשארה בידם — דכאו. כל הדרכים מובילות לשם. כבר לא היו להם כלי תחבורה, וכך המציאו את צעדת המוות ובלבד שלא להותיר זכר לכך שהיו יהודים, ולהכחיש את השואה. בשעות האחרונות הצליחו לרצוח אלפי יהודים שעברו כל שערי הגיהנום וכעת, על סף הגאולה, נרצחו באכזריות נוראה.

במרחק מה מאחורינו נסעו עגלות והגרמנים אספו את הנופלים שלא היו מסוגלים ללכת, שלא היה להם סיכוי לחיות. בכל שנייה נראו אנשים מתמוטטים ונושרים. הנאצים והמוות שולטים בנו. עכשיו, בימי הגסיסה האחרונים של גרמניה, השקיעו מאמץ רב להשמיד את שרידי היהודים, בכוונה להעלים את רצח העם הגדול

בהיסטוריה. את כל מרצם השקיעו כעת הגרמנים במטרה אחת — להשלים את ההשמדה, וזאת כדי להבטיח לעצמם חיי אושר וליהנות בשלווה, ללא הפרעה, מההון היהודי השדוד, ואם יצליחו לרצוח את כולנו יהיה זה נצחונם.

אנו מבינים ששעתם של הגרמנים לתת את הדין מתקרבת וכל רצוננו עכשיו הוא להישאר בחיים. אבל איך? ללא מזון ומנוחה, כאשר אנו שלדים בלבד, ללא גוף, מיובשים, חושינו מעורפלים, חולים, רועדים מקור ומחום, אבל עדיין בחיים. בחיינו אנו מסכנים את עתידם של הנאצים הרוצחים. חלומי היחיד עכשיו, הוא לשכב, לנוח, לישון, וגם פרוסת לחם אחת, ובעיקר תה חם, הרבה תה ועוד ועוד תה. רעדתי מקור וקדחתי מחום. למרות הערפול והעילפון אנו זוכרים את צוואתם האחרונה של הקורבנות שאנו נדרשים למלא, כי אנו האחרונים, אין אחרינו המשך.

וכך, כשהפתיל הולך ונגמר, רבים מתמוטטים ונופלים בדרך ולא קמים ואנו ממשיכים בהליכה. אולי נזכה לגאולה, אולי נזכה לגמול לרוצחים, לזכור ולהזכיר לעולם, שבמשך שש שנים העולם עמד מנגד ושתק, בעיקר לא נשמע קולו של האפיפיור. אנו בני ערובה שאין חפצים בהם, פיתרון נוח לעולם שמעדיף לשתוק ובלבד שלא לפתוח את השערים בפני פליטים יהודים וגם לא לאפשר לנו לחזור לארץ אבותינו. העולם לא עשה דבר להפסקת ההשמדה.

אחרי שלושה ימי הליכה וכמה שעות מנוחה בלילה על האדמה הרטובה, אנו אמורים להמשיך בדרכנו. עדיין חושך. השעה ארבע לפנות בוקר, רבים אינם מסוגלים להמשיך. קמה צעקה: לא נלך לפני שנקבל אוכל! נשארנו לשבת. הגרמנים לא קיבלו את זה ברצינות ודחקו בנו ללכת. זה כבר קרוב, אמרו, וכשהבינו שלא נלך, החלו לשכנע אותנו, להסביר שאנו ממש קרובים ליעד. לטובתנו, כדאי להגיע בהקדם. תקבלו מזון ומנוחה, הבטיחו. אך אנו סירבנו ולא זזנו. באדיבות ורוך ושטיפת מוח החלו לדרבן אותנו להליכה, וגם כאשר זה לא הועיל, החלו להגיע אלינו רצים על אופנועים שהודיעו שהמלחמה הסתיימה והנה הצלב האדום נמצא כבר בדכאו ודואג לכל העצירים. התמדנו בסירובנו והרצים המשיכו לשדל אותנו בנימה רכה ומתחננת שנקום ונלך.

וכך, במשך שתים עשרה שעות באו הרצים והתחננו, ניסו לשדל ולשכנע שאנו מפסידים בסירובנו לקבל סיוע מהצלב האדום. המלחמה הסתיימה, כך חזרו וטענו, ולא ניתן להביא מזון מכיוון שהדרכים חסומות ואין כלי רכב. אך אנו נותרנו יושבים על האדמה הרטובה ולא זזנו. בסופו של דבר הגרמנים הבינו שאנו נחושים בדעתנו לא לזוז.

לאחר שתים עשרה שעות של סירוב עקשני הגיע — לא ייאמן! — אוטו לבן גדול שבשני צדדיו צלב אדום. קיבלנו אוכל! כל אחד קיבל 200 גרם לחם, מנה של נקניק, גבינה צהובה וחמאה. זה חודשים שלא היתה לנו כמות כזאת של אוכל. אחרי שאכלנו התחזקנו וגם רוחנו התחזקה. עכשיו אפשר להאמין שהמלחמה הסתיימה, אלמלא כן לא היו מביאים לנו אוכל. לשם מה, הרי יכולים בקלות לגמור אותנו כאן, אך לתכסיסים של הגרמנים לא היה גבול. כמה מאמצים היו מוכנים להשקיע בהשמדתנו! מצב רוחנו השתפר, אך רעמים וברקים קרעו את השמים ומבול ירד עלינו. השמים בוכים עלינו, חשבתי, מטר דמעות עצורות של תינוקות וילדים מצטרף למבול. הגשם מגביר את מספר החללים והטשטוש גובר על הרצון העז לא להיכנע. התמודדות לא שווה של גוף גוסס כנגד רוצחים חמושים. כל שעה וכל דקה השורות מידלדלות ורק הודות למזון שסופק לנו הגענו. מנת המזון שקיבלנו היתה שווה לפחות למנה של כמה שבועות שקיבלנו במחנה. הגענו לדכאו ממוטטים, מעולפים, רטובים מגשם עז שלא פסק, ורועדים בתקווה שבאה הגאולה, שהגענו לקץ סבלנו. כך הגענו לדכאו.

מחנה דכאו

השעה שש בערב. הגרמנים והגרמניות מחכים לנו שם כשהם צועקים ומתרוצצים ומצביעים על השעון: איך העזתם לאחר! באורח פלא נעלמו הגרמנים האדיבים, המבקשים והמתחננים שנלך, וזאת לטובתנו: לסייע לנו להגיע לשחרורנו ולצלב האדום. החלום על סיום המלחמה הסתיים בסיוט. חזרנו למציאות המרה. הגרמנים המשתוללים ממש כמטורפים היכו בנו עם השוטים וערכו

לנו מסדר. הם אמנם הפסידו במלחמה, אך כאן הם עדיין השולטים. המבול המשיך לרדת, אנו רטובים עד לשד עצמותינו, ספוגים במים, לבושי קרעים, המים נוזלים מגופינו בעוד הם לבושים מעילים שחורים ארוכים, נעולים במגפיים וחגורים בכל נשק אפשרי, שוטים בידיהם, והם מפילים עלינו מורא. לא מוותרים על השמדת היהודים. הגרמנים משתוללים בפראות, מתרוצצים וצורחים כמטורפים: ״איך התעכבתם?״ הם צורחים. ״משום שהתעכבתם אין עבורכם מקום בדכאו ואנו נאלצים להמשיך הלאה.״ אז עוד לא ידענו שבגלל העיכוב הזה ניצלו חיינו. ניכרת בהם עצבנות היסטרית, ברוטאלית. הם משתוללים אחוזי אמוק, ובועטים בהתרוצצות פראית עם השוט. פחד אימים אופף וחודר לתוך השלד המיובש.

ציפינו לגאולה, אך את האמת לא ידענו, שבזמן שבוששנו להגיע המשרפות היו עדיין פנויות כדי לטפל בנו. בפרק הזמן שהתאחרנו הגיעו רבים אחרים ממקומות שונים בצעדות וברכבות והמשרפות התמלאו מעבר לקיבולת האפשרית והזמן כבר בעוכריהם. את הרצח הזה לא הספיקו להעלים ותמונות צולמו על ידי חיילי ארצות הברית בכניסתם לדכאו.

הראש שלי חלול והגוף — רק עור מצומק ועצמות. מאחר והמזון שסופק לנו הובא במכונית שהוסוותה כמכונית הצלב האדום, האמנתי שהצלב האדום אכן הגיע לסייע לנו. אבל איזו תרמית! איפה צלב אדום, כאן בדכאו? כל מאמץ היה כדאי להם ובלבד שלא יישאר אף אחד מאיתנו בחיים. היה ברור שהמלחמה מגיעה לקיצה, לכן האמנתי. לא ידענו איזה גורל איום עוד מצפה לנו בדכאו.

המאבק לחיים נמשך ואנו המשכנו לצעוד הלאה, והפעם לחיים כנגד כל תוכניותיהם. הלכנו עוד שישה קילומטרים ובשעה עשר בלילה הגענו למחנה בשם אללך. הגשם המשיך לשטוף, הגרמנים והגרמניות חיכו לנו בכניסה למחנה והתנהגו כמטורפים, גם הם היו רטובים. ושוב מסדר. הם סופרים אותנו והמספרים לא מתאימים. הם סופרים שוב ושוב, בעוד חיינו אוזלים. רצינו רק דבר אחד: ליפול ולישון, לשכב לישון ודי! הספירה חוזרת על עצמה פעמים רבות.

מחנה אללך

בכניסה למחנה התנוסס שלט עם שם המחנה "אללך" ולידו ניצב תותח. נכנסנו למחנה ולבלוק. האולם גדול ועל הרצפה לכל אורכה ורוחבה פוזר קש, ואנחנו נופלים על הארץ ובאפיסת כוחות רוצים לדעת רק עוד דבר אחד: כמה אוכל מקבלים כאן.

יהודיות מהונגריה, שנותרו במחנה, הסבירו לנו שאין מה לחשוב על אוכל, היות וזה מחנה מעבר ולא נישאר כאן. הן נשרו מהטרנספורט שלהן מפני שהיו מאוד חולות — חום גבוה, רגליים נפוחות עד כדי אי יכולת הליכה. האנשים שהיו בטרנספורטים שלהן הובלו להרי טירול ונורו שם למוות. לכן רק לאלה שמאוד חולים יש סיכוי להישאר במחנה ובלבד שיכולים להוכיח זאת.

היינו תשושים עד מוות וידענו בוודאות שלא נלך הלאה. כאן יהיה הסוף, יהיה אשר יהיה. השתטחתי על הרצפה ולמרות החרדה מיד נפלה עלי שינה. התעוררתי לקול בכי וצעקות ולא זכרתי איפה אני נמצאת. מעולפת וראשי כבד הסתכלתי סביבי ולא ידעתי היכן אני ומה קורה. בתוך הבלבול וקהות החושים לא זכרתי איך הגעתי הנה. מסביב אנשים בוכים, צועקים, רוקדים, דעתי היתה מעורפלת ולא הבנתי דבר. חשבתי שהם יצאו מדעתם. מסתבר, שהגרמנים ברחו בלילה. אין גרמנים! ברחו! ממש לא ייאמן! ניצחון! הניצחון הוא עצם קיומנו! ניצחון גדול וטראגי ששישה מיליון מבני עמנו לא זכו לו, ובכל זאת ניצחנו את הרוצחים.

השחרור

הגרמנים ברחו בעשרים ושמונה באפריל, אבל המלחמה עדיין לא הסתיימה. אמנם ניצלו חיינו והשמחה היתה רבה, אך היינו חלשים ורעבים עד אובדן חושים ולא היה בכוחנו להרבות בשמחה כראוי. במחנה אללך חיו גברים ונשים בשני מחנות נפרדים. בין הגברים היו גם פולנים וצ׳כים ארים, שרובם עבדו במטבח. כאשר אותם גברים צעירים נוכחו לדעת שהגרמנים אכן ברחו, הם טיפסו על מגדל השמירה והניפו עליו דגלים לבנים. היו אלה החולצות שלהם. לאחר שעבר יום ועוד יום וחיילי צבאות הברית לא נראו באופק, התמלאנו פחד שמא זו עוד תחבולה של הגרמנים, כי הם כבר השתמשו בתחבולות מסוג זה: עזבו, כביכול, מחנה מסוים ואחרי שהיו עדים לשמחתם של הצעירים חזרו ורצחו את כולם באכזריות.

בתום יומיים של חרדה ואי ודאות, הסירו הגברים את הדגלים הלבנים מראש המגדל, ואכן פתאום החלו יריות ונפלו פגזים. הנאצים הפגיזו את המחנה מהיער הסמוך, שם התחבאו. משראו שצבא ארצות הברית לא מגיע, התחילו להפגיז אותנו משם. הפגזים נפלו על מחנה הנשים וגרמו לאבידות. כעבור זמן קצר הגיעו הגברים והוציאו אותנו מהמחנה בזחילה, תחת הפגזה כבדה של הנאצים, לבונקרים שהגרמנים הכינו כנראה לעצמם. בבונקר שהינו כמעט שתי יממות בחושך מוחלט וללא מזון ומים. המקום היה צר מאוד ולא אפשר אלא ישיבה צפופה. לא יכולנו לשאת יותר את החושך, הרעב והצפיפות ודרשנו לחזור לבלוק. תשושות ובמצב של עילפון לא היינו מסוגלות למאמץ נוסף.

באחת מההפוגות ביריי החלטנו לצאת מהבונקר, אך ברגע שאמרנו לצאת שוב החלה הפגזה והיו חללים. בערב העבירו אותנו

הגברים בזהירות רבה ובזחילה למחנה אחר, שם היו דרגשים דו־קומתיים וכל אחת קיבלה דרגש, אבל מזון לא היה. הגרמנים לקחו איתם הכל וזה כמה ימים שלא בא אל פינו דבר, אך לפחות כאן היו קצת מים.

שלושה ימים לאחר בריחתם של הגרמנים הגיעו החיילים האמריקאים, עשרים במספר, שנדהמו מגילויי ההתרגשות, הבכי והצעקות שקידמו את פניהם. תבענו, ביקשנו, התחננו לאוכל, אבל היו להם רק מנות קרב. הם ניסו להרגיע אותנו שתוך זמן קצר יגיעו שאר היחידות, כולל אספקת המזון, ובינתיים חילקו לנו חתיכות שוקולד ומציות ממנות הקרב האישיות שלהם.

את רגשי השחרור הראשונים לא ניתן להסביר. שמחה אופורית, הקלה, שחרור מרודן. הרגשת ניצחון, הנקמה הראשונה, הנקמה שנשארנו בחיים והנאצים נצטוו לברוח. קשה להסביר את הרגע כאשר שש שנות עינויים וטרור, שש שנות שלטון ורודנות נאצית הגיעו לקיצם. אך השמחה הראשונית קצרה ומפנה מקום למציאות אומללה. כולנו על סף המוות, משקלנו מתחת לגיל הילדות, תשושים ורעבים, ימים לא הגיעו לפינו אוכל ושתייה. מצבנו היה עגום כאשר הגוף כבר נכנע ואינו מסוגל לקבל את החיים ורבים מתים לפני שהם מצליחים להרגיש את השחרור. כולנו זקוקים לטיפול רפואי.

תפוחי־אדמה

הגרמנים ברחו, האמריקאים הגיעו, אך אנו המשכנו לגווע ברעב. במנוסתם נטלו איתם הגרמנים את כל מלאי המזון, מלבד כמה פרוסות לחם יבש שהעלו עובש. אכלנו את זה בתאווה רבה, לא היה מקום לבררנות. כמות מוגבלת זו חוסלה חיש מהר. לפתע פשטה שמועה במחנה: נמצאה ערימה של תפוחי־אדמה. את הערימה גילו חיילים אמריקאים שחיפשו כדי לספק לנו מזון עד שתגיע האספקה שלהם. משמצאו את ערימת תפוחי האדמה הם פתחו לרווחה את השער. השמועה עשתה לה חיש מהר כנפיים ואנשים הסתערו לעבר האוצר. הגעתי לשם באפיסת כוחות. הייתי

כאחוזת בולמוס, בלי לחשוב על התוצאות. רק דבר אחד רצינו: להשקיט את רעבוננו. לאכול תפוחי אדמה. נשכבתי על הארץ וחטפתי תפוחי אדמה ככל שיכולתי וכאשר היו בידי תפוחי אדמה אחדים רציתי לקום ולחזור אל חברותי מניה ופראניה, אבל לא יכולתי להיחלץ משם. אי אפשר היה להדוף את ההסתערות. אנשים רעבים ממש שכבו עלי ואני טובעת בתוך הערימה, בלי יכולת לקום ולהיחלץ ובלי שאיש בהמון ישמע את קול זעקותי. כאשר הבנתי שאני נחנקת כאן וטובעת בתוך ערימת תפוחי האדמה ומתחת ההמון שמעלי הצלחתי רק להרים את זרועי למעלה. ההמון כמעט מחץ אותי ולמזלי אחד החיילים הבחין בזרועי המבצבצת מעל הערימה ומיהר למשוך אותי משם כשאני כמעט חנוקה. הוא הציל אותי מטביעה בתוך ערימת תפוחי־אדמה.

התפלאנו על כך שהאמריקאים הגיעו רק שלושה ימים לאחר שהגרמנים ברחו. מדברי האמריקאים הסתבר ששוב קרה לנו נס: משהבחינו הגרמנים שהאמריקאים מגיעים הם ברחו. תחילה הגיעו רק עשרים גששים אמריקאים שהקפידו ללכת סביב כדי לא לפגוש את הגרמנים פנים אל פנים. מכיוון שלא נפגשו, הגרמנים לא ידעו שמספרם של האמריקאים הוא כה קטן והם ברחו בחיפזון. עוד אמש ערכו לנו מסדר ומסדר חוזר עד אמצע הלילה.

הגרמנים ברחו, אמנם, בעשרים ושמונה באפריל, אבל המלחמה עדיין לא הסתיימה ובהיעדר מזון כמעט גווענו ברעב. יום אחד יצאו הגברים לכפרים הגרמניים שבסביבה, הביאו חזירים ובישלו ממנו מרק. התנפלנו על האוכל, אלא שלרוע מזלנו המרק השמן גרם לכאבי בטן עזים, להתעלפויות, שלשולים והקאות. מכיוון שהיינו חולים עוד קודם, מצבנו החמיר. האמריקאים פתחו מרפאה זעירה. עדיין לא היו רופאים ותרופות והרופאה היחידה שהיתה לא עמדה בעומס החולים. כל מי שהתלונן על שלשולים קיבל כדורי פחם. בינתיים הגיעה עוד קבוצת אמריקאים לא גדולה, עם אספקת מזון מועטה. מכיוון שהשירותים היו מרוחקים מהבלוק, הייתי נכנסת בדרך לשם למרפאה ומבקשת כדורי פחם וכן חומר להדברת הכינים ששרצו בשערותי לאלפים. הייתי כל כך חולה וחלשה שבשובי מהשירותים הייתי מתעלפת. חשבתי שזה בגלל השלשולים והחולשה, אבל כבר אז היה לי חום גבוה, עד אשר

בוקר אחד רציתי לקום לשירותים ואיבדתי את ההכרה. כמה בנות סחבו אותי למרפאה.

הכניסה למחנה הנשים היתה אסורה לגברים, אלא אם כן היו בתפקיד, וזאת כדי למנוע התנכלויות לנשים וניסיונות אונס. כשהגעתי מחוסרת הכרה למרפאה, הרופאה מדדה לי פעמיים את החום ומיד אישפזה אותי כיוון שהיה לי כמעט 42 מעלות חום. כשדיברו מעל ראשי, לעיתים קלטתי מה אומרים, כי רוב הזמן הייתי שרויה ללא הכרה. במרפאה הקטנה היו מעט מיטות ורק עם חום מאוד גבוה התקבלו חולים לבית החולים הארעי הזה. שמעתי שהרופאה ביקשה מהבנות להביא ספלים, קופסאות פח וכל כלי קיבול שבנמצא, כדי שאקבל שתייה ללא הגבלה. דבר זה אושר רק במקרים נדירים, כי החולים היו מקבלים שלוש פעמים ביום כוס שתייה — תה או לימונדה. מפאת מחסור בסוכר ובחומרים נוספים זה היה המינון, אך היות והגעתי במצב קשה, הרופאה הורתה לתת לי שתייה ללא הגבלה, בכל כלי שברשותי. כל יום מולאו הכלים. הייתי מחוסרת הכרה וזקוקה ליד מסייעת. כשהכרתי חזרה לכמה שניות, הרגשתי שאני נשרפת מצמא בלי יכולת להרוות את צמאוני.

השחרור מהנאצים הגיע מאוחר מדי. רבים לא זכו לגאולה. גופי היה חזק ולחם להחלמה. בגלל החום הגבוה הייתי זקוקה לנוזלים רבים, וזאת היתה שאלת חיים ומוות. כשחזרה הכרתי לשניות, ניסיתי לאחוז בספל אך עקב המאמץ הזה הייתי שוב שוקעת בערפול ולא הצלחתי לקבל את הנוזלים העשויים להחזיר אותי לחיים.

המצב הגרוטסקי נחרט עמוק בזיכרוני, כי בשניות המועטות של האור השתוקקתי לטיפת מים ולו רק להרטיב את שפתי הלוהטות והיבשות. הידיים ששמו סביב ראשי כלים רבים ם תה או עם לימונדה, אותן הידיים שפכו אותם אחרי כן. וכך יום אחר יום. רבים מתו אז מחוסר נוזלים, מחוסר יד מסייעת, ידי הורים, אחים, קרובים, מחוסר אהבה ותמיכה שמשפחה יכולה להעניק. ראשי כבד. שוב איבדתי את ההכרה. קיבלתי זריקות, נערכו לי בדיקות דם בתדירות גבוהה, אך לא גילו את טיב מחלתי וחומי לא ירד.

ראשי חישב להתפוצץ, באוזניים צלצלו קולות ורעשים והכרתי לא חזרה אלי ימים רבים.

לילה אחד הובהלו כמה רופאים אל מיטתי, כנראה שמצבי היה קריטי והרופאים התקשו להחליט אם אני חולה בטיפוס, מחלה שפשטה והפכה למגיפה. בית החולים שבו אושפזתי היה בית חולים כללי. לחולי טיפוס הוקם בית חולים שדה שהיה מרוחק מהמחנה קילומטרים רבים. זכור לי שבאמצע הלילה לקחו לי דם מהגב והתברר לי שלקיתי בטיפוס המערות. להבדיל מטיפוס הכתמים שבו לקו רוב החולים, אצלי לא הופיע כל כתם ובמצב אנוש הועברתי לבית חולים שדה. רוב החולים שם היו מחוסרי הכרה. המחלה התפשטה במהירות. גם אני שכבתי מחוסרת הכרה במשך שלושה שבועות, כשבסופם קבעו הרופאים את מותי. וכך נרשם בתיק הרפואי שלי. לאחר שקמתי לתחיה שכחו לתקן את הטעות מרוב עומס בחולים ומחסור בכוח אדם. בעקבות תקלה זו נקלעתי בהמשך לקשיים. אחרי כמה שבועות ששהיתי בבית חולים, נשלחתי לכמה ימי הבראה לסנטוריום מאולתר.

לפני המלחמה הייתי בריאה לגמרי וחזקה, והנה עכשיו, בסנטוריום, התחלתי להבריא במהירות ולאחר כמה ימים עליתי אף במשקל. בשערי הארוך, השופע, נבדלתי מרוב הבנות שהיו עדיין רזות ושערן עדיין לא צמח. תוך חודשיים כבר נראיתי מצוין ולא ניכר היה עלי שרק עתה עברתי בשערי הגיהנום.

מנהל בית ההבראה היה קצין ורופא בצבא ארצות הברית ומדי פעם ביקש לשוחח איתי. נשאתי חן בעיניו. היות ולא ידעתי אנגלית, כמה חיילים אמריקאים ממוצא פולני תרגמו עבורי את דברי הרופא.

יום אחד קרה מקרה שזעזע אותי והשאיר בי זיכרון נורא לכל החיים. לפי בקשתו סיפרתי לרופא שהודות לכך שאיחרנו להגיע לדכאו, הובאנו על ידי הנאצים לאללך. הרופא שלף צילומים אחדים שצולמו על ידי חיילי ארצות הברית עם כניסתם לדכאו. המראה היה כל כך מחריד עד שלא הייתי מסוגלת להעלות את כל זה שוב בזיכרוני העמוס. למען זיכרם של הקורבנות, למען ההיסטוריה, אמלא את חובתי: את השרידים של כל המחנות שהיו עדיין בשליטתם הביאו הגרמנים לדכאו. הקרמטוריום בדכאו היה

מלא מעל ומעבר ולגרמנים כבר לא היו אמצעים אחרים לרצח המוני. ומכיוון שלא היה מקום לכולם הם דחסו את הקורבנות בעזרת כלבים, קתות של רובים וכידונים, לערימה של שלדי אדם, כאשר חלקי אוזניים ואברי אדם מפוזרים ליד המשרפה. אולי גילו הקורבנות התנגדות, אך לא היה בכוחם לעשות דבר. על המסילה עמדו רכבות שהובאו ממחנות שונים, הקרונות נותרו נעולים, ובתוכם הממתינים לתורם להיכנס למשרפות. ואז, מחוסר זמן, כאשר הצבא האמריקאי הולך ומתקרב, ירו הגרמנים דרך דלתות הקרונות הנעולות. היו שנהרגו מהכדורים, אחרים מתו מחנק. כאשר הפתיעו אותם האמריקאים, הגרמנים ברחו והשאירו את המשרפות מלאות מתים שלא הספיקו לשרוף ולהעלים את גופותיהם. ייתכן ששרידי מחנות לנדסברג וקאופרינג מצאו את מותם כאן ברגע האחרון לפני השחרור. אחרי שש שנות סבל ועינויים מצאו קורבנות הרגע האחרון את מותם האכזרי. ואנו, כנראה, עקב סירובנו להמשיך ללא מזון, יצרנו עיכוב של שתים עשרה שעות ודבר זה הציל את חיינו. הגרמנים השקיעו בנו אוכל ומאמץ ובלבד שנגיע לדכאו, לסוף הדרך. זה היה הנס הכמעט אחרון שלי.

את תצלומי הזוועה זרקתי מידי. הייתי כל כך מזועזעת, הטראומה עדיין בעיצומה, פצעי הגוף והנפש עדיין טריים. חליתי שוב וחומי עלה ומאז סירבתי להיפגש עם הרופא האמריקאי. רציתי להימנע מהפתעות נוספות מסוג זה. עוד לא היה מקום לספר על הזוועות שהיו מנת חלקי. מעתה היינו בחסותם של האמריקאים, הרי היינו חסרי כל. וכאשר שוחררתי מבית ההבראה הובאתי למחנה. ובהיותנו חסרי כל, הייתי אמורה לקבל תעודת זיהוי, מיטה, מצעים, ביגוד ומזון, המינימום שנחוץ לקיום. הפקחים היו עצירי המחנה וניצוליו, יהודים וגויים, ותפקידם לדאוג ולפקח על אספקת המצרכים. כשהגיע תורי, ואני עדיין חלושה ורעבה, הסתבר שאינני מופיעה ברשימת הזכאים לחלוקה ולכן לא אוכל לקבל תעודה מזהה, אף לא מיטה.

כעבור שעות של בירורים מצאו שאינני כלולה ברשימת הניצולים, שפירושו שלא הייתי במחנות, אבל מצאו אותי ברשימת הנפטרים. בתום יום שלם של חיפושים ובירורים החזירו אותי לרשימת החיים

וקיבלתי את זכויותי כשאר הניצולים. כפיצוי על המבוכה שנגרמה לי, החליטו המטפלים להעניק לי תוספת מזון, וכך במשך שבועות אחדים קיבלתי תוספת מזון ולתיאבון שלי לא היה גבול.

הייתי בין אחרוני המבריאים, כאשר האמריקאים הודיעו לנו שבקרוב נעבור למחנה גדול שבו רוכזו ניצולים ממחנות ששוחררו מהצורר הנאצי.

ימים ספורים לפני ההעברה הביאו החיילים האמריקאים רשימות של ניצולים מהמחנות ששוחררו. התמלאתי חששות, פחד ותקווה: האם אמצא מישהו ממשפחתי, לפחות את שלמה? מאז הפרידו בינינו הנאצים לא שמעתי ממנו דבר ובמשך כל אותם חודשים לא חדלתי לחשוב עליו. האם החזיק מעמד בתנאים הרצחניים? האם הוא חי? והנה יום אחד הגיעה רשימה ממחנה ברגן בלזן. כולי רועדת וחוששת, גיליתי את שמו של אחי שלמה. בדקתי שוב ושוב את הפרטים הקשורים בו בדייקנות, פעמים רבות, כדי שלא אתבדה. שם, מקום ותאריך לידה, ללא כל ספק זה אחי שלמה. חשתי שלבי עומד לפרוץ מהחזה. חשתי שמחה ותקווה מהולים בבכי. החזקתי את הרשימה קרוב ללבי, כדי להבטיח לעצמי שאחי שלמה באמת חי. הרגשת רעננות האירה את חושי, כפרח אחרי הגשם. הרגשת קלילות אפפה אותי, ושחרור. הרגשתי שהחיים מעוררים בי תקווה. נסחפתי בדמיונות אופטימיים, שלתוכם התגנבו בני משפחה נוספים: אולי גם אחותי רוזה ומשפחתה חיים בצרפת? קליפה מעיקה כמו נשרה ממני, הכל צוחק סביבי ובתוכי. נעורים חוזרים אלי בעוצמה, החושך נעלם וצבעי הוורוד של תקווה עוטפים אותי. אחי שלמה חי!

ראובן, בעלה של רוזה אחותי וילדיהם:
ג׳רמין, היגט, נתן וקלאודין

פרידה עם בניה אברהם ומיכאל

פרידה עם הנכד אייל, בנו של אברהם
בקבלת הקצונה

זיו, הנכד של פרידה, בנו של מיכאל
בבירקנאו, פולין (סיור תלמידים)

פלדפינג

ה מאבק על ההישרדות היה כדאי! אני שוב צעירה, אני חיה. אני שוב בת אנוש, יש בי רגש, רגש שמחה, רצון חיים. מתי הרגשתי כך לאחרונה? בגלגולי הקודם. אחי, אחי, אני משתוקקת לראות אותך. אגב ציפייה למפגש עם אחי, הגיע יום המעבר לפלדפינג. הגיעו כמה מכוניות צבאיות אמריקאיות עם גג פתוח ונהגיהם — חיילים אמריקאים שחורים. אחד מהם פנה אלי בדברים שרק מעט מהם הבנתי. חברתי מניה הבינה אנגלית קצת יותר ממני והיתה למתרגמת. נהג המשאית אמר שמצאתי חן בעיניו ושאל אם אסכים להינשא לו. החל פלירט קצר באמצעות מניה המתורגמנית. ציחקקנו. הוא כבר היה מוכן לקחת אותי לאמריקה. וכך, אגב הפלירט הזה, הועברנו למחנה פלדפינג. לפתע נעור בי רגש שובבות נעורים וביקשתי מהחייל את סמל ארצות הברית שענד על המדים, כסימן שבאמת הוא מאוהב בי. מתוך שובבות חשבתי להשאיר לי מזכרת מימי השחרור הראשונים. הוא השיב לי שאסור לו, אך במחשבה שנייה, תוך כדי הפלירט, נתן לי את הסמל, וכך הגענו לפלדפינג. כאשר ירדתי מהמשאית לבי הלם למחשבה שאולי אמצא כאן את שלמה. החייל השחור מסר לי כמה חפיסות שוקולד ואמר שיבוא מדי בוקר לבקר. הוא אמנם הגיע כמה פעמים עד לשער בלבד, כי הכניסה למחנה הנשים היתה אסורה, ובידו כמויות של שוקולד. כעבור ימים הודיע לי שיחידתו עוברת למקום רחוק והוא היה עצוב ורציני. לגבי היה זה הפלירט הראשון לאחר ההתעוררות המחודשת של הנעורים. שוב התעוררו בי ניצני השובבות. מעתה ביליתי שעות וימים בהרהורים וציפייה דרוכה לקראת המפגש עם אחי שלמה. כאשר מצאתי את שם

אחי בין החיים, החיים סביבי החלו להתעורר והרגשתי שהחיים מתחילים לחייך אליו בדמותם של גברים. גם אני השתוקקתי לקראתם, אך לכל קדמה הציפייה לקראת המפגש עם אחי שלמה, לראות אותו חי.

מדי פעם יצאתי לטייל עם חברותי לכיתה, מניה ופראניה, שיחד שהינו במחנות. יצאנו גם בחברת בחורים ומדי פעם, בחוזרנו לבלוק, חיכה לי גבר יהודי ממוצא יווני שחיזר אחרי במרץ. הייתי בת עשרים ואחת, צעירה, נאה למדי ולא היה לי עניין ביצירת קשר לפני שאפגוש את אחי. רבים כבר פגשו את קרוביהם מהמחנות השונים, ואחי עדיין לא הגיע. זה הדאיג אותי מאוד ולא יכולתי להיות רגועה. יום אחד שמחתי לפגוש את הגיס של בת דודתי, גם הוא מיושבי מחנה פלדפינג. ביקשתי שיסייע לי להגיע לברגן בלזן, לפגוש את אחי. הדרכים היו מאוד מסוכנות, בייחוד לנשים. לא היתה תחבורה ונסעו רק בטרמפים. הוא אמר שהוא נוסע לברגן בלזן ואם ימצא את אחי יודיע לי ואף יביא אותו לכאן. הוא אמר שהדרכים מועדות לפורענות ולא כדאי שאסכן את עצמי, ומכיוון שעמד לנסוע לשם הוא אמר שעדיף שאמתין לו כאן, כי ייתכן ששלמה נמצא בדרכו לפלדפינג, או שהוא יחזור עם אחי. הגעתי כמעט לקצה גבול הסבלנות. הדמיון רץ קדימה לקראת המפגש עם שלמה. ימים רוויי מתח חולפים, ימים של התקפי שמחה ובכי, ושום ידיעה משלמה אַין. גם על המכר לא שמעתי. האם חזר? לאחר חיפושים התברר שהמכר חזר כבר מזמן מברגן בלזן. מוזר היה בעיני שהוא לא מצא לנכון לבשר לי דבר על אחי. הבנתי שהוא מתחמק ממני. לבי ניבא לי רעות. לבסוף אילצתי אותו להתייצב מולי פנים אל פנים ולענות על השאלה מה עם אחי. המכר ענה: אין זה אחיך. הייתי המומה. לא ייתכן, ידעתי שאחי הוא זה שמוזכר ברשימת הניצולים. לא היה לי ספק בכך. המכר מסתיר ממני אסון. לא יכולתי להגיע לברגן בלזן לבדי, כדי לברר מה אירע באמת. השחרור מהרוצחים הנאצים התמהמה ואני כבר לא הצלחתי להתראות עם אחי, בו בזמן שאחי חלה גם אני שכבתי על ערש דווי. המכר נראה קודר, מבטו מושפל ותחושה הרת אסון אופפת את חושי. במשך השיחה הוא ניסה לשכנע אותי שהשם אשר הופיע ברשימה אינו שייך לאחי. לפי ההתחמקות משאלותי

הבנתי שנותרתי לבדי, בודדה בעולם, ללא משפחה, חסרת כל. השמחה שוב מתה. השכול מתרחב ומתעמק. איבדתי את אחי טרם הספקתי לראותו. לו רק יכולתי לראותו, לגעת בו, לאחוז בו באהבה, להיות על ידו. אחרי שש שנות יסורים מת לבדו, בלי לטיפה מעודדת, בלי מילת אהבה, בארץ עקובת דם יהודי, אלמוני בין אלפים כמותו, שמתו אחרי שנות אימים. הכל תוכנן על ידי הנאצים להשמיד את העם היהודי ולהישאר עם ההון השדוד.

גופו לא החזיק מעמד והוא הוכרע ממגיפת הטיפוס. אני נשברתי. הרצון לחיות, השמחה, התאווה, הכל נגוז, התפוצץ כבלון. הכל בתוכי נשבר ובמשבר הזה נותרתי בודדה ואיבדתי את דרכי, את תבונתי.

באחד הימים התגלתה דודתם של מניה ופראניה והיא לקחה אותן עימה. וכך, במשבר הקשה, נותרתי בודדה, שבורה ומדוכאת. הקרקע נשמטה מתחת לרגלי. פגועה, עם פצעים שאין להן מזור, נושלתי על ידי הנאצים מהכול: ממשפחתי, מביתי, מזהותי, משמחת החיים ומהרגשת הביטחון שהיו מנת חלקי לו היתה לי משפחה. כעת אני זקוקה לכתף עליה אוכל להניח את ראשי, לתת פורקין לכאב, לבכי וליגון. אף קבר אין לי לצורך זה. האדמה בערה תחת רגלי ולא היה לי מנוח. אני על פרשת דרכים ואין במי להיוועץ.

הגעתי להחלטה מהירה: לעזוב את האדמה הארורה הזאת, העקובה מדם יהודים. הרצון הזה נתן לי כוח, אבל לאן? לאן אפשר לברוח? לא לפולין, שרוב תושביה נתנו ידם להשמדה ועקבו ברצון אחר מעשיהם של הגרמנים מתוך ציפייה וקוצר רוח להשתלט על הרכוש היהודי. רציתי לברח מגרמניה וגם מעצמי, רציתי לברר מה עלה בגורל משפחתי בצרפת, אבל אני חסרת כל. לא כסף בידי ולא תעודת זהות והדרכים עדיין חסומות. אני ניצבת על פרשת דרכים לבדי ואין לי אל מי לפנות.

בינתיים, אותו יהודי ממוצא יווני ושמו משה דבק בי לאהבה. לא רציתי בו. מחשבותי היו נתונות לאחי, אבל הוא לא ויתר. מדי פעם יצאתי בחברת חברות וחברים שהכרנו, טיילנו בשמש מחוץ למחנה, אך גם זה נפסק משום שכמה מקרי אונס אירעו בקירבת המחנה. בחורות נאנסו וחברים נרצחו על ידי חיילים רוסיים שהמחנה שלהם שכן בקירבת המחנה שלנו.

למחנה הנשים היתה כניסת הגברים מותרת רק למספר שעות ביום. יום אחד קרה לי מקרה דרמטי, שרק בנס יצאתי ממנו בשלום. ישבתי לפני הכניסה למרפאה כאשר קפצו עלי לפתע שני חיילים רוסיים, אחזו בי והחלו לגרור אותי איתם. צרחתי בכל כוחי ולמזלי מישהו הבחין בכך והזעיק את החיילים האמריקאים שהצילו אותי מידם. במחנה היתה שמירה קבועה, אך מאוד דלילה, של חיילים אמריקאים. בלילה היו שערי המחנה שלנו נעולים והשמירה היתה אז מינימלית. לילה אחד פרצו הרוסים את שערי המחנה והחיילים האמריקאים לא הצליחו להדוף את הרוסים שכבר עלה בידם לחטוף ולאנוס כמה נשים. בעקבות אירועים אלה דרשו האמריקאים לסלק את הרוסים מהמקום.

גמלה בלבי החלטה: לא אשאר יותר על אדמת גרמניה. ההכרה בעובדה שאחי לא ישוב חיזקה את הרגשתי שאין לי מה לחפש כאן יותר. האדמה העקובה מדם יהודי דחקה אותי מכאן, ללכת, לברוח מכאן ומיד. בינתיים נודע לי ששמוליק, חברי מהגיטו, ניצל. הוא חיפש ומצא אותי כאן בפלדפינג. לא שכחתי את יחסו לשלמה. אילו שלמה היה ניצל וסולח לו, ייתכן שגם אני הייתי סולחת לו. אבל מותו של שלמה צרב בנפשי, הייתי מלאת כעס וכאב ולבי נסגר. לא רציתי לפגוש בו. הפצעים הפתוחים העמיקו בשל אובדנו הטרי של אחי שלמה. מתוך כעס ובדידות ומתוך הצורך בנחמה והרצון להכאיב לשמוליק, נישאתי למשה. בסוף חודש יולי התאפשר לאזרחי יוון לטוס ליוון. ניצלתי את ההזדמנות לברוח מגרמניה.

יוון

המטוס נחת בשדה התעופה של פיראוס ועם יציאתנו מהמטוס קידמה את פני מכת חום נוראה. המעבר הקיצוני מאקלים אירופי נוח ונעים לחום הכבד של יוון הגביר את תחושת החולשה שהייתי נתונה בה עוד קודם לכן. דבר נוסף שבלט ביוון זו השנאה של היוונים לגרמנים. איש לא העז לדבר גרמנית ברחוב. כל אשה זרה נחשדה כגרמניה. יוונים רבים מאלה שעבדו בזמן המלחמה

בגרמניה הביאו איתם נשים גרמניות והללו גורשו על ידי שלטונות יוון. אני ועוד כמה יוצאי מחנות, שנישאנו ליהודי יווני נעצרנו על ידי השלטונות. שלושה ימים בילינו במעצר עד שהתברר מוצאנו.

שנות הכיבוש הנאצי הותירו צלקות רבות ביוון, שעוד לא השתקמה מההרס של הכיבוש הרצחני. האווירה היתה קשה. היה מחסור במוצרי מזון ומדי כמה ימים פרצה שביתה של האופים ולא ניתן היה להשיג לחם. המשטר לא היה יציב והקומוניסטים התחזקו. האבטלה היתה רחבת היקף וכללה חוגים נרחבים באוכלוסייה, ביניהם את בעלי. התקיימנו מקיצבה של הג׳וינט, כמו שאר הפליטים היהודים. מהקהילה היוונית היהודית המפוארת נותרו רק מעטים בחיים, רוב היהודים נשלחו מזרחה והושמדו באושוויץ. ורק מעטים הצליחו לברוח ולשרוד בהרים. מהר מאוד הבנתי שמקומי לא כאן. למן ההתחלה היתה מטרתי לחפש את עקבות בני משפחתי בצרפת. היתה זו עבורי רק תחנת מעבר. מצב בריאותי היה בכי רע, המחלות השונות שלקיתי בהן במחנות הותירו צלקות. התווסף גם המשבר עקב הזעזוע ממותו של שלמה. דבר מותו פגע ביכולתי לשקול לגבי עתידי והייתי זקוקה למשענת, ליד תומכת ולייעוץ. האמנתי שבעזרת בן הזוג אוכל לשקם את בריאותי ולהגשים את היעוד שלי. אבל מרוב חיפזון השתבש אצלי הכל. הייתי בת עשרים ואחת, משה היה בהישג יד, ושיתף את חברותי באהבתו הנואשת אלי. בהיותי שקועה במשבר, השפיעו עלי, חברותי, כביכול לטובתי, להינשא.

לאחר שנוכחתי לדעת שאין לי סיכוי להגיע לצרפת, החלטתי להמשיך לישראל. ידעתי שבישראל יש לי דודה, אחות אמי, דוד ושלושה בני דודים בוגרים. הם הגיעו ארצה בשנת 1935. כתובתם לא היתה ידועה לי משום שלא היה בינינו קשר הדוק. תוכניותי לא מצאו חן בעיני בעלי, הוא העדיף להישאר ביוון ולפעול להחזרת רכוש המשפחה שנשדד. למזלי, פתחה הסוכנות היהודית הכשרה שדרכה אוכל להגיע לישראל. בעלי סירב למהלך זה ובכל זאת הייתי נחושה בדעתי להגיע לישראל. למרות שכבר הייתי בהריון מתקדם ולמרות התנגדותו של בעלי התייצבתי בהכשרה. כששמע על כך, הגיע אחרי בדרישה שאחזור בי. עברו עלי כמה חוויות לא נעימות אך לא הייתי מוכנה לוותר על דרישתי להגיע ארצה. כעבור

כמה ימים הוא הצטרף אלי. כשהבנתי שאין באפשרותי להגיע לצרפת, ניסיתי להתקשר עם אחותי דרך מכתבים. את כתובתה של אחותי ידעתי בעל פה משום שהתכתבנו הרבה. בין חברי ההכשרה מצאתי יודעי צרפתית ובעזרתם שלחתי לאחותי מכתבים רבים. לא קיבלתי מענה על אף אחד ממכתבי, אך לא איבדתי את אמונתי.

בשל המכתבים הרבים אשר שלחתי, החל הדואר בעיר סוסונס, מקום המגורים של משפחת אחותי, לערוך בירורים ומצאו את ז׳רמן, בת אחותי, אשר שמה שונה עקב נישואיה וכן גם כתובתה. ז׳רמן לא ידעה מי אני ושלחה את המכתבים לארץ, למשפחת אייזנברג, אחות אמי, אשר הייתה גם אחות אביה.

כך נודע לי שאחותי רוזה ובעלה נשלחו לאושוויץ ונרצחו שם. ז׳רמן, שאחרי נישואיה לא יכלה להחזיק את חמשת אחיותיה ואחיה מחשש שהגרמנים יגלו אותם, הכניסה אותם למנזר, שם שהו עד תום המלחמה. שתי בנות נפטרו עקב מחלה. בתום שלוש שנות שהייה במנזר הפכו לנוצרים, מה גם שז׳רמן היתה כבר נשואה לנוצרי. בן אחותי נתן, שהיה בן אחת עשרה כשנמסר למנזר, למד שם תיאולוגיה והוכשר לכמורה. לפני כמה שנים, כאשר נתן ביקר בארץ, גילה לי באיזו אכזריות נרצח אחי מרטין בידי הנאצים, עקב הלשנת הצרפתים שהסגירו אותו. הוא ניסה לשכנע אותי שעל פי השקפתו הוא עדיין יהודי.

♧

לפני צאתנו ארצה שהינו במשך כשנה בהכשרה באתונה. בשעות הלילה של חודש יולי הודיעו לנו שעלינו להתכונן ליציאה לארץ־ישראל. היה זה עשרה ימים אחרי שילדתי את בני הבכור אברהם. עוד לא התאוששתי מהלידה וסבלתי מבעיות עיכול בגלל המחלות הזיהומיות שחליתי במחנות. בחשכת הלילה עלינו על סיפון הספינה ״הנרייטה סולד״ ומיד עם עוזבנו את ההכשרה נודע על כך לאנגלים שיצאו לחפש אחרינו בים. על מנת להתחמק מספינות מלחמה בריטיות סטתה הספינה מהדרך ומצאה מסתור בין סלעים גבוהים בים, כשאנו שוהים בבטן האוניה בחום ובחוסר אוויר. היתה זו ספינת משא שלא הוכשרה לנשיאת אנשים. לא היו

בה חלונות ושני המאווררים שהיו קבועים משני צדי הספינה פעלו רק כאשר הספינה היתה בתנועה, כי פעלו בעזרת הרוח. עתה, כשהספינה עומדת, החום והאוויר הדחוס בלתי נסבלים ונשקפה סכנה לחיי התינוקות שגילם היה שמונה ימים ועד חצי שנה. על הסיפון לא היה מקום לכולנו. כשנודע לנו שהאנגלים איבדו את עקבותינו, יכולנו לצאת מהספינה ולעלות על הסלעים. האנגלים המשיכו לארוב לנו בים.

האפשרות שיעקבו אחרינו בדרך ארצה לא נלקחה בחשבון על ידי מפקדי הספינה, נציגי ההגנה, ועד מהרה אזלו המים לשתייה ולבישול. האוכל היה קופסאות שימורים, שמטעמי בריאות, לא נגעתי בהן. עקב כך נותר בני אברהם בלי אוכל. הוא היה בסך הכל בן שבועיים. כמעט לא אכלתי וגם שתייה לא היתה, לא לי ולא לתינוקות. היה זה חודש יולי כשהחום מתיש והשמש מייבשת. קיבלנו כוס אחת של מים רתוחים ליום בשביל התינוקות וכן חיתול לח כדי לרחוץ את גופם הקטן, החלש והמזיע. בני אברהם לא חדל לבכות מרעב וצמא ולא ידעתי מה לעשות. הוא רזה מאוד וכאשר גמר את בקבוק המים התחנן לעוד, אך לא היה. אני התביישתי על שקנאתי בכוס המים שניתנה לבני. הייתי צמאה, מיובשת וחלשה.

שבוע ימים שהינו בין הסלעים וכאשר המפקדים היו בטוחים שהאנגלים איבדו את עקבותינו ואינם מחפשים אותנו עוד, המשכנו בהפלגה. שבוע ימים שהינו בבטן הספינה. החזקים יותר יצאו לסיפון ושכבו שם, אך לא היה מקום לכולם. בעלי נתקף בחילות והקאות וכך, ללא עזרה, נשארנו בני ואני בתוך בטן הספינה.

בשעות הלילה הגענו לחיפה ואנשים מההגנה עזרו לנו לרדת לחוף במהירות, לפני שהאנגלים יבחינו בנו. היינו כולנו כל כך חלשים, מחוסר מזון ומים, ותשושים משבועות ארוכים של הפלגה, שרק בודדים הצליחו לקפוץ מהספינה לפני בואם של האנגלים.

בימים בהם מצאנו מסתור בים, חוקקה ממשלת אנגליה חוק לפיו יהודים שייתפסו בעלייה בלתי־לגאלית יוגלו לקפריסין. וכך, אגב מאמצינו לעזוב את הספינה, הגיעו האנגלים שכל כוונתם היתה לעלות על הספינה ולשלוח אותנו לקפריסין. הקרב בין האנגלים למעפילים היה בלתי נמנע.

בין נוסעי הספינה היו בני נוער ללא הורים, רובם יתומים, קבוצה של שישים נערים בערך, והללו בעזרת מקלות הפילו את האנגלים מן הסיפון, אחדים אף הופלו לים. לאחר כמה שעות של התנגשויות, כאשר האנגלים הבינו שלא יצליחו להתגבר עלינו, הם התיזו עלינו מי ים והתינוקות שבזרועותינו הכחילו מעוצמת הזרם. אנו, האמהות, לא היינו מסוגלות יותר לסבול. זרם מים אדיר כתש אותנו אך הקרב נמשך. אז התיזו האנגלים גז מדמיע וכבר לא ראינו דבר. האנגלים עלו על הסיפון, הורידו אותנו מהספינה והעלו אותנו על אוניית המלחמה הענקית שלהם. בינתיים כל הבגדים שלנו ושל ילדינו, כולל החיתולים, נשטפו לים וכך, תשושים, מבולבלים וחסרי כל הגענו למחנה הגירוש בקפריסין. היינו המעפילים הראשונים שהובאו לקפריסין. לא היה שם כלום. ישבנו על הארץ ותוך כמה שעות קיבלנו אוהלים להקמה עצמית ושמיכה דקה. התינוק שלי ישן על השמיכה הדקה שפרשנו על האדמה. קיבלנו מהאנגלים מזון שימורים. בני אברהם, ששקל בעת היוולדו שלושה קילוגרמים ושמונה מאות גרם, שקל עתה, כשהוא רזה, מורעב ומיובש עד סכנת מוות, שניים וחצי קילוגרם.

תוך שבועיים־שלושה הסכימו האנגלים לפתוח במחנה מעין מעון לתינוקות ובני זכה סוף סוף למיטה נקייה, סדין ואמבטיה, לאחר שמזה שבועות אחדים לא זכה לכל רחצה. התינוק החל להתפתח, והודות לתוספת מזון הוא הוסיף כל שבוע חמש מאות גרם למשקלו. אולם בעקבות תלאות הדרך והתנאים הקשים בני חלה והרופא, שהובא מהארץ, לא מצא את סיבת המחלה. קרוב לחמישה חודשים לאחר שגורשנו לקפריסין, הובאנו שוב ארצה על ידי האנגלים.

אנו באנו ארצה

הובאנו ארצה על ידי הבריטים בחודש נובמבר 1946 וסודרנו על ידי הסוכנות בבית עולים בחיפה, למרות שהעדפנו לגור בתל־אביב, ליד קרובי משפחתי וליד מכרים שידעתי שיש לי שם. היינו חסרי כל, המעט שהיה לנו נשטף לים בזמן ההתנגשות עם הבריטים. בבית העולים זכינו לקורת גג והיינו זכאים להישאר שם עד קבלת מגורי הקבע.

יום אחד נחת בבית העולים דודי אייזנברג עם חתנו ולאחר שמחת המפגש הראשונה הודיעו לי שבכוונתם להביאני לתל־אביב. דודי התכוון לקחת אותנו אליו לביתם. ידעתי שלמשפחתי יש בתל־אביב בית מגורים רב קומות. שמחתי מאוד. אנשי הסוכנות הזהירו אותנו שבעוזבנו את בית העולים אנו מפסידים את זכותנו לשיכון. דודי נהג בעריצות ואני הייתי בת עשרים ואחת ולא הבנתי מה פירוש זכויות ומה פירוש שיכון. אנשי הסוכנות חזרו והזהירו אותנו: חישבו היטב, יש לכם תינוק. אך דודי בשלו: הם באים אלי הביתה.

כל כך השתוקקנו לשים את הראש במקום משלנו, להיות עם בני משפחה, שלא שמנו לב לזכויותינו כעולים, הזכויות המעטות שהעניקה לנו הסוכנות, כאשר אנו חסרי כל, בריאותי רעועה ולנו תינוק בן חמישה חודשים. עמדנו לחתום על ויתור על זכויותינו. לעזאזל הזכויות, חשבתי, אנו הרי נוסעים למשפחה היחידה שהיתה לי, לאחות אמי. דודי האיץ בנו כי הדודה בתל־אביב חסרת סבלנות, מצפה לבואנו בקוצר רוח. אני נרגשת עד דמעות — גם משפחה וגם בית מגורים בתל־אביב! אספנו את מעט המטלטלין ונסענו לתל־אביב, למשפחה.

דודתי פרידה אייזנברג התרגשה מאוד עם בואנו. בני הזוג אייזנברג הכינו עגלה עבור התינוק וכך יצא, שארבעה מבוגרים ותינוק התגוררו בחדר אחד, חדרם של דודי ודודתי. הם חשבו לבנות לנו מקום מגורים קטן על גג הבית, אך בינתיים נודע לדודי שגם בן אחותו נותר בחיים ונמצא בקפריסין והוא מתעתד להגיע ארצה עם רעייתו ודירת הגג הקטנה נמסרה לבן אחותו. דודי לא התנצל על שגרם לי להפסיד את זכויותי כעולה. ואני, בהיותי צעירה, הזקוקה לייעוץ בפרשות דרכים מרובות, נתתי בו אמון.

הקהילה היוונית בארץ הינה יוצאת דופן מבחינה זו. בעלי פנה לארגון יוצאי יוון שמצאו עבורנו מגורים, אם כי דלים ביותר. אבל הם עשו מאמץ לעזור. הם סייעו לזוגות עם ילדים לפלוש לחדרי כביסה בעליית גג. וכך עברנו לעליית גג ברחוב בלפור 28 בתל־אביב. הסוכנות התנערה מאחריות, מאחר וחתמנו שאנו מוותרים על זכויותינו. על ארגון יוצאי אירופה או פולין לא שמענו ולא ידוע לי שהגישו עזרה כלשהי לפליטים חסרי כל. הפליטים שהגיעו ארצה אחרי קום המדינה התבססו כבר באירופה טרם בואם ארצה, לכן המצב הכלכלי שלהם היה טוב משלנו.

בעלי לא מצא עבודה במקצועו והוא נאלץ לעבוד בעבודות מזדמנות. מאוחר יותר מצא עבודה בבית חרושת למשקאות "טמפו". מדי פעם הכריזו הבריטים על עוצר. בשנת 1948, כאשר פרצה מלחמת השחרור, היה בני אברהם בן שנתיים בערך ואני הייתי בתחילת הריוני השני. בעלי גוייס לצבא, פעמיים בשבוע היה מגיע הביתה וזאת רק למשך הלילה. בימים הרבים שגם ילדי וגם אני היינו חולים לא היה מי שיעזור לי. בישלתי על פתיליית נפט, את הכביסה הרתחתי על פרימוס, פעם בשבוע היה העגלון מוביל הנפט מכריז על בואו בעזרת פעמון וכאשר לא הייתי מסוגלת לרדת את חמש הקומות, נותרתי בלי נפט.

בכל פעם שנשמעה אזעקה רצתי עם אברהם למקלט למטה, וכך כמה פעמים ביום. פעמים רבות שמעתי את הפצצות נופלות וראיתי את מטוסי האויב מעלי עוד לפני האזעקה. החלטתי שאיני יורדת עוד למקלט בהישמע האזעקה. לא הבראתי מן המחלות והחולשה שצברתי במחנות ולא יכולתי לעמוד במתח שגרמה המלחמה. כאשר השכנים הבחינו בכך שאינני יורדת, הם טענו כלפי שאני

מסכנת בכך לא רק את עצמי אלא גם את בני אברהם. הלובי של הבניין היה מספיק גדול והחלטנו להפוך אותו למקום מגורים לתקופת המלחמה. משה התקין סביב הלובי מערכת חבלים ותלה עליהם סדינים. פתיליה וכמה סירים שימש אותי ואת בני בחדר המאולתר ששימש גם כמקלט.

ביוני 1949 נולד בני מישאל. מחוסר אמצעים עברנו לגור בשכונת גבעת הרצל, שכונה פינתית הגובלת ברחובות הרצל וסלמה. לא היתה זו דירת חלומות. בחורף, כאשר העיר התברכה בגשמים, התמלאו הכבישים במים שניתקו אותנו משכונות אחרות.

לשלוח את ילדינו לבית הספר היתה משימה בלתי אפשרית, וכך גם להחזירם הביתה. האמצעי היחיד ששימש אותנו למעבר היו העגלונים על תלת אופניהם שהעבירו אותנו תמורת תשלום. ההכנסה היתה דלה וגם הוצאה מסוג זה היתה בבחינת מותרות. מאותה תקופה זכורה לי אפיזודה מיוחדת במינה: ברחוב סלמה היתה סנדלרייה, לשם מסרתי את נעלי המשפחה לתיקון. פעם אחת שאל אותי הסנדלר למקום הולדתי וכששמע שאני מצ׳נסטוחוב, אמר שיש לו מכר בעל בית חרושת לנעליים וגם הוא מאותה עיר. מצב בריאותי לא היה תקין וכך גם מצבנו הכלכלי והדבר ניכר בחזותי. רציתי להימנע מלפגוש את בני עירי, שאת כולם היכרתי והתביישתי שיראו אותי במצבי העלוב. אבל המכר היה ותיק בארץ. הבינותי שאיננו מכירים, לכן הסכמתי לפגישה. באחד הימים, כאשר באתי לסנדלרייה לקחת את נעלי המתוקנות, כבר המתין לי שם בן עירי. כששמע את שם משפחתי הוא קפץ על רגליו: ״איזה הרשליקוביץ?״ הוא שאל, וכאשר עניתי מרחוב אליאה 12 הוא לא האמין. הינך בתו של נחמן? נדהמתי כשהוא ביטא את שמו של אבי. אדם זר לי, ותיק בארץ, מאין ידוע לו שם אבי שנפטר לפני שנים רבות? רוזה היתה יפיפייה ובעלת אישיות מקסימה, אמר, וסיפר על כל אחד ואחד — על אבי, אמי, אחי, ובסופו של הסיפור אמר: את באמת בתו של נחמן? אינך דומה להם. כולם היו כל כך יפים. ״לא ייאמן,״ חזר ואמר, ״לא ייאמן.״ עבדתי אצל אביך נחמן וכאשר אביך חלה עזבתי את העבודה ולא ידעתי שנולדה עוד בת. הוא עזב את פולין ועלה ארצה. ״לא ייתכן,״ חזר ואמר. הוא סיפר על אבי, על אמי ועל אחַי ואחותי,

הכל בפרטי פרטים. שנים רבות עבד אצל אבי והיה מבאי ביתנו. כאשר הבין שכלל לא הכרתי את אבי, הוא שיבח את סגולותיו, את אופיו ויופיו. הוא סיפר לי על אחַי דברים שלא ידעתי, כמו כן סיפר לי על אחותי רוזה. כל אחד שהכיר את רוזה היה מפליג בשבחים אודותיה. היא היתה היפיפייה של העיר ומשכילה. כמו כן היתה אישיות על אף גילה הצעיר. הייתי נרעשת מדבריו ולאחר שהרעיף דברי שבח על בני משפחתי חזר ואמר שלא היה מאמין שאני משתייכת אליהם, משום שהם כולם היו יפים ואילו אני איני דומה להם כלל. בשם זיכרונות העבר הזמין אותי לבית החרושת שלו, הממוקם לא הרחק משם, שאבחר נעליים לי ולבני משפחתי. לא נעניתי להצעתו משום שבעלי קינא לי והיה עלול לחשוד חשדות שווא. הייתי המומה ונרגשת מהדברים ששמעתי על בני משפחתי מפי אדם זר לי שהכיר אותם היטב. המפגש הפתאומי איתו העכיר את רוחי. אדם זר שהכיר את פרקי חייהם של בני משפחתי טרם לידתי! ימי עצב קשים עברו עלי עקב המפגש הזה, אבל ושכול על משפחתי המפוארת ועצב עמוק וכאב צורב שלא היה בכוחנו להרוג ולהשמיד את הרוצחים אשר מכחישים את מעשיהם ואת השואה. קיים גם כבר דור חדש של נאצים, היסטוריונים למיניהם שמעיזים להכחיש את השואה.

בשנת 1946, כאשר הגענו ארצה, בעלי משה, אני ובננו אברהם בן החצי שנה, וזאת לאחר שהייה של מעל לחמישה חודשים בקפריסין, קשה להגיד שהיישוב יצא מגדרו בקבלו את פנינו. כיום, למראית עין, אני כאחד האדם, אך את המשקעים שהצטברו לא ניתן למחוק. מעולם לא חזרתי להיות אני. אני אינני אני. כעת אני אם לשני בנים, אברהם ומישאל. עברנו כאן את כל המלחמות. בני בחזית ואני חרדה בעורף.

לא ידענו שמחות משפחתיות, בני לא זכו לאהבת סבא, סבתא ודודים. החגים שלנו היו מאוד עצובים. כיום, לשמחתי, אני סבתא לשבעה נכדים, ארבעה מהם משרתים בצה״ל, הבוגר בדרגת סרן.

אני מקווה ומתפללת שישרור שלום בינינו לבין הערבים לטובת שני העמים.

אפילוג

במשך תשעה חודשים הקלטתי את זיכרונותי על מנת להעלותם על הכתב. היו אלה עבורי חודשים קשים. זיכרונות שניסיתי להדחיק ולהשכיח, צפו ועלו בי בכל אימתם. אמנם תמיד ובכל מקום הם היו בתוכי, אך העימות הגלוי איתם היה עוד קשה מהרגיל.

מה הביא אותי לחזור לאותם ימים ולהתמודד מחדש עם הנוראות שקבורות עמוק בנשמתי? זה שנים רבות שאני מתמודדת עם רגש החובה המוטל עלי, כאחת ששרדה מן התופת. החלטתי שעתה הזמן לקיים את שהבטחתי לעצמי במחנות המוות: לספר את סיפורי ואת סיפורם של הקורבנות שלא זכו לגאולה, לבל יישכחו, וזאת למען ההיסטוריה ולמען הדורות הבאים.

בשנים הראשונות לעלייתנו ארצה עברנו קשיים רבים, ככל מי שהתחיל חיים חדשים בארץ חדשה. אולם נתקלנו בקושי נוסף שלא צפינו כאשר חלמנו על ארץ־ישראל. חשבנו שיקבלו אותנו, באהבה, בדאגה ומתוך עניין עמוק במה שעברנו, כשרידי השואה, נציגי ששת מיליוני היהודים שנרצחו. והנה, להפתעתי ולאכזבתי — ודאי הייתי אחת מרבים — לא הרגשתי שסִבלנו נגע בלבבות. היינו עולים חדשים, דלים ועלובים, חסרי שפה ועקורים. מלבד זאת, לא יכלו לסלוח לנו על אוזלת ידנו. היתה זו מכה נוספת שהתווספה עם בואנו ארצה. "איך הנחנו להוביל אותנו כצאן לטבח". "מדוע לא נלחמנו". באמירות מעין אלה גרמו נזק נוסף בנפשנו הפצועה. למרבה המזל השתנו הזמנים.

בני נוער ומבוגרים נוסעים אל גיאיות ההריגה. ניצולים כותבים את זיכרונותיהם. הזמן דוחק. האמירה המרושעת כאילו הלכנו כצאן לטבח גרמה לנו עוול בל ישוער. מחמת הבושה ומתוך

גאווה לא הרמנו קול נגד ההשפלה הזאת, רק הדחקנו את העלבון. בגלל האווירה המזלזלת לא העזנו לפתוח את לבנו לפני ילדינו כדי לא להביך אותם. למילה שואה נוספת בישראל המילה גבורה, אולי מתוך רצון לטשטש את רושם היותנו כקורבן המתלווה לשואה. גם אחי זליג ניסה בכוחות דלים להתמרד בטרבלינקה, אחי שעיה נלחם בחייל פולני ומרטין הצטרף למתנגדי הכיבוש הנאצי בצרפת. גבורתם של מאות המורדים שקמו בידיים ריקות כנגד מכונת המלחמה הנאצית חרותה בלבנו. מאות חיילים יהודיים לחמו במדי צבאות זרים ואינם בחיים, הם גיבורים אלמונים שאין להם קבר. אף אלו שהמשיכו במלחמת הקיום היומיומית, כשלצדם שעון החול האוזל, גם הם היו גיבורים. בתקווה וייסורים שמרו על צלם אנוש. הם יכלו לקצר את ייסוריהם, לגעת בגדר המחושמלת ולשים קץ לחייהם, קץ להשפלה ולייסורים האינסופיים, אך הם נאחזו בחיים בכל כוחם. להימנע מלהילחם בינינו על פרוסת לחם יחידה שהיתה אצל מישהו אחר, וזאת בזמן שהרעב יכול להטריף את הדעת — זו גבורה עילאית. גבורה היא לרצות לחיות בתנאי דיכוי אכזרי, חולים ומותשים, ובלילות, עירומים בכפור מקפיא, לצאת לעבודת פרך, לא לוותר על החיים, בתקווה שיום יבוא והחופש יגיע, וכן גם הנקמה. ובחוסר אונים לשמור על צלם אנוש. גם זאת גבורה. באיזו אמת מידה ניתן למדוד גבורה, כאשר מול עוצמת הצבא הגרמני לחמו צבאות של מעצמות עולמיות בעזרת נשק מתוחכם. בתנאי הסגר, חסרי כל, בסביבה עוינת, ובתנאים מחפירים — לרצות לחיות זו גם גבורה.

העולם העלים עין ובחלקו היה אולי מעוניין בביצוע הפיתרון הסופי. עלינו ללמוד לדעת זאת. בעודנו שבורים לרסיסים, היישוב לא נתן עלינו את דעתו ולא טרח להגיש לנו עזרה נפשית, קיומית, חברתית ומשפחתית. ולמרות זאת תרמנו לפיתוחה הכלכלי והביטחוני של המדינה.

ימים קשים כעת במדינתנו, אך אין מקום לחרדה ולאימה. זו אינה תשובה הולמת למציאות. יש לנו צבא נפלא ועלינו להעניק לו אהבה ולהאמין בכוחו.

חובה לספר לנוער בארץ ובעולם על השואה. בחוץ לארץ נשמעים קולות נגד "הזרים". אנחנו מכירים את הקולות הללו. זרים

ויהודים הינן מילים נרדפות בעיני רבים בעולם. מצב כלכלי רעוע ותסכול לאומי עלולים לגרום להיסטוריה לחזור על עצמה. לכן חשוב כל כך שדווקא בני נוער יכירו את העבר וילמדו את לקחיו. חשוב לא פחות להעביר לנוער את ההכרה בחשיבות המולדת. כל עם זקוק למולדת. אילמלא היינו חסרי ארץ, לא היה קורה מה שקרה.

בספרי כתבתי על בני משפחתי ועלי. תיארתי את ילדותי ונעורי בצ׳נסטוחוב. שמחת החיים ותקוות הנעורים נקטעו ברגע אחד ובאכזריות. סיפורי הוא ייחודי ואישי, אך כמוהו ישנם שישה מיליון סיפורים בגירסאות אין ספור. את הסיפורים הללו אי אפשר להנציח כי המספרים נרצחו. סיפור אחד יכול לקרב, לייצג, להמחיש את אסונם של בני עמנו, וזה שכרי.

את אחי שלמה כבר לא ראיתי. רק בן עשרים וארבע היה במותו. בן שמונה עשרה היה כשפרצה המלחמה ולא זכה לגאולה. שלושת ילדיו של אחי זליג, יז׳יק בן התשע, עלא בת השש ונחמן בן השנתיים, לא זכו ליהנות מילדות יפה, נורמלית ורגילה. כל שנות חייהם המעטות חוו חוויות קשות בצל הפחד ומראות אימים. לא ניתן להם לשאול למה, כי לא היו תשובות. וכמותם נקטעו חייהם של מיליון ילדים יהודים. אף אחד מהם לא הספיק לשאול למה.

סיכום הקורבנות בקרב משפחתי:

אמי, מאשה, בת 59, ניספתה בטרבלינקה באוגוסט 1942.
אחי, זליג, בן 36, ניספה בטרבלינקה, בניסיון מרד ב־1942.
גיסתי ידז'יא, בת 29, ניספתה בטרבלינקה, באוגוסט 1942, רעייתו של זליג.
ילדיהם: יז'יק בן 9, עלא בת 6, נחמן בן שנתיים, ניספו בטרבלינקה, באוגוסט 1942.
אחי שעיה, בן 26, ניספה בטרבלינקה, באוגוסט 1942.
אחותי רוזה ובעלה ראובן לבקוביץ', ניספו באושוויץ, ב־1942.
אחי מרטין, בן 29, נרצח בצרפת על ידי הנאצים.
אחי שלמה, בן 24, נפטר ממחלת טיפוס מיד אחרי השחרור בברגן בלזן, ב־1945.
אבי נחמן, בן 45, נפטר ב־1924, בצ'נסטוחוב.
אחי, לייבל, נפטר בגיל 20, ב־1925, בצ'נסטוחוב.

	תאריך לידה	**שנת מוות**	**גיל המוות**
אמא מאשה	1883	1942	59
אחותי רוזה	1903	1942	39
בעלה ראובן	1898	1942	44
זליג	1908	1943	36
גיסתי ידז'יא	1912	1942	29
מרטין	1913	1943	29
שעיה	1916	1942	26
שלמה	1921	1945	24
אבי נחמן	1879	1924	45
אחי לייבל	1905	1925	20
ילדי זליג			
יז'יק	1933	1942	9
עלא	1936	1942	6
נחמן	1940	1942	2

פרידה הרשליקוביץ, ילידת צ׳נסטוחוב, פולין, היתה נערה בת חמש עשרה בימי מלחמת העולם השניה. נערה ללא נעורים, שהתבגרה בצל הארועים הטראומטיים שעברו עליה, על משפחתה ועל סוביביה.
זהו גם ספר הישרדות ייחודי שבו מתארת המחברת את ההתרחשויות שעברו עליה כהוויתן.

הספר **פנים רבות למוות** מושך את הקורא בכנות שבו וביכולתה של המחברת לדלות מזכרונותיה פכים אנושיים נדירים.

אומרת המחברת:

במשך חודשים רבים וקשים הקלטתי את זכרונותי כדי להעלותם על הכתב. זכרונות שניסיתי להדחיק ולהשכיח צפו ועלו בי בכל אימתם.

...החלטתי שהגיע הזמן לקיים את שהבטחתי לעצמי במחנות המוות: לספר את סיפורי ואת סיפורם של הקורבנות שלא זכו לגאולה. חובה לספר לבני הנוער בארץ ובעולם על השואה, כדי שיכירו את העבר וילמדו את לקחו.

דאנאקוד 378-20363

הוצאת ירון גולן